

UDK: 502.13:34-027.543

Izvirni znanstveni članek

Sreča, trajnostni razvoj in pravo

dr. Senko Pličanič*

V času po objavi članka »Sreča, trajnostni razvoj in pravo« v reviji *Pravnik* (*Pravnik*, 133 (2016) 1-2, str. 23–93) sem postal še bolj trdno prepričan, da je za izboljšanje naših (in) življenj (naših otrok) – za zares zdravo (v vseh pogledih) in zadovoljno življenje prvi nujen korak razširiti svoje vedenje (znanje) o nas samih, o tem, kako delujemo, in o svetu, v katerem živimo. Ko pa začnemo stopati po tej poti (samo-spoznavanja), prej ali slej pridemo do bistva – do ljubezni: do sebe in do drugih.

Tudi uresničenje trajnostnega modela, ki vse bolj postaja življenjska nujnost (hkrati pa razvojna priložnost), je (kot sem pokazal v tem članku) neposredno povezano s spoznavanjem sebe – z osebno rastjo, duhovnim razvojem – z ljubeznijo, ki je cilj vsega omenjenega in hkrati temeljni smisel naših življenj.

Ne le trajnostni model, z ljubeznijo je povezano tudi boljše upravljanje države in boljše vodenje podjetij. Z ljubeznijo je povezano (večje) blagostanje. To pa je naš glavni cilj.

Živimo v Sloveniji, zato je logično, da si želimo sprememb (na boljše) v svoji domovini. Prepričan sem, da imamo v Sloveniji vse možnosti, da dosežemo te cilje. Prvi korak pri tem pa je prav razširjanje vedenja (znanja) o sebi; o tem, kako delujemo, in o svetu, v katerem živimo. Če se ozremo v svet, bomo ugotovili, da je vse več projektov, ki gredo v tej smeri. Eden takšnih je tudi nedavno objavljena platforma za dobro počutje Thrive Global, Arianne Huffington, ustanoviteljice spletnega medija The Huffington Post.

V tej smeri nameravam delovati tudi sam. Prepričan sem, da je treba z ozaveščenjem in prebujanjem delovati na vseh ravneh: od znanstvene do poljudne.

* Izredni profesor na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani.

Da so teme, ki sem jih odprl s tem člankom, kot prave prepoznali tudi drugi, dokazujejo odzivi, ki jih dobivam. Posebej sem vesel, da so opisane teme in vprašanja vzbudila veliko pozornost tudi med zaposlenimi v državni upravi (zlasti povezava med ljubeznijo in vodenjem v javni upravi – kar je bila tema mojega nastopa na Dnevih slovenske uprave oktobra 2015) – glede na pomembnost javnega sektorja in znotraj njega še posebej javne uprave (zaradi dobrin in storitev, ki nam jih zagotavlja, ter zato, ker ga financiramo davkoplačevalci) je še posebej pomembno, da razširjanje vedenja (znanja) o sebi; o tem, kako delujemo, in o svetu, v katerem živimo, vgradimo v permanentno usposabljanje zaposlenih v javnem sektorju. In s tem zaposlenim omogočimo, da se podajo na pot k ljubezni (do sebe). Glede na pomembnost vodenja pa je treba posebno pozornost nameniti voditeljem (liderjem) v politiki, javnem sektorju in javni upravi. Pri tem bi moral biti naš cilj imeti vod(itel)je z visoko stopnjo ljubezni (do sebe). Ljubezen bi morala biti namreč ključno »orodje« vodenja zaposlenih (v javnem in zasebnem sektorju).

Zaradi vsega navedenega smo se v uredništvu odločili, da ta članek, v katerem obravnavam nekaj pomembnih vidikov omenjenih vprašanj, objavimo tudi v reviji Javna uprava.

1. Trajnostni razvoj

1.1. NASTANEK IN RAZVOJ NAČELA TRAJNOSTNEGA RAZVOJA

V preteklosti je gospodarska rast temeljila na **nezmernem** izkoriščanju in onesnaževanju okolja. Podlaga za to je bilo prepričanje o neomejenosti naravnih virov oziroma odsotnost zavesti o škodljivosti takšnega pretiravanja pri poseganju v okolje. Danes se soočamo z rezultatom takšnega odnosa do okolja. Zaradi vse večje onesnaženosti in izčrpavanja okolja so vse bolj ogroženi počutje in zdravje ljudi ter kakovost življenja, pa tudi preživetje.

V iskanju rešitve tega problema se je oblikoval drugačen ekonomski in socialni model od do zdaj prevladujočega, to je model »trajnostnega razvoja«. Ta pomeni gospodarsko rast, vendar brez nezmerne poseganja v okolje (njegovega uničevanja).¹

Trajnostni razvoj je politični dogovor o modelu družbene preobrazbe, ki naj bi ga čim prej uresničili v vseh državah sveta. Nastal je pred skoraj tremi desetletji (1992) v Rio de Janeiru.²

¹ C. Merchant, nav. delo.

² Ta dogovor je zajet v t. i. Deklaraciji Rio, sprejeti leta 1992 v Rio de Janeiru (Declaration of the UN Conference on Environment and Development).

Temeljni cilj tega dogovora je doseči takšno družbeno preobrazbo, v kateri bi ohranili usmeritev (naše civilizacije) v gospodarsko rast, vendar hkrati ohranjali okolje.³

Načelo sestavljajo *trije sklopi*.

Prvi se nanaša na **varovanje okolja**. Izhaja iz dejstva, da smo ljudje okolje preveč onesnažili in izčrpali. Tako zelo, da je zaradi tega resno ogroženi naše zdravje, počutje in kakovost življenja. Zato je treba narediti vse, da okolja ne bomo več tako nezmerno onesnaževali in izkoriščali. Drugače kot do zdaj mora naš cilj biti varovanje okolja.

Drugi sklop se nanaša na nas, **ljudi**. Izhaja iz dejstva, da je gospodarska rast oziroma da je gospodarski razvoj (in s tem povezan čim višji materialni standard) eden ključnih ciljev, h katerim težimo. Še več, gre za enega od temeljev naše – zahodne – civilizacije. Zato je naš cilj narediti vse, da bomo lahko ta cilj uresničevali še naprej. Ker pa je gospodarska rast bila in še vedno je neposredno povezana ravno s poseganjem v okolje (v njem pridobivamo surovine za različne izdelke; vanj odlagamo odpadke, ki jih proizvedemo) in ker se hkrati zavedamo, da smo bili v preteklosti nezmerni pri svojem poseganju v okolje, pa si želimo uresničiti oboje – torej tako gospodarsko rast kot zmernejše poseganje v okolje.

V okviru drugega sklopa je še posebej pomembno dvojje:

1. Naš cilj je čim višji materialni standard oziroma rezultate gospodarske rasti omogočiti (zagotoviti) **vsem ljudem** tega sveta. Seveda ne za vse enakega, vendar pa si želimo zmanjšati razlike med bogatimi in revnimi oziroma med bolj in manj razvitimi ter zlasti **odpraviti revščino**.
2. Naš cilj pa je tudi **prihodnjim rodovom** zagotoviti možnost gospodarskega razvoja in s tem povezano zadovoljevanje materialnih potreb (t. i. medgeneracijska solidarnost).

Tretji sklop se nanaša na gospodarski razvoj, na **gospodarsko rast**. Ta sklop je ključen, ker je naša želja po materialnih dobrinah, lahko bi rekli »obsedenost« z materialnim,⁴ povzročila problem, ki ga zdaj poskušamo rešiti – to je zelo onesnaženo in izčrpano okolje. Prav tako je to eden glavnih razlogov za revščino.⁵

Naš cilj je torej omogočati čim večjo gospodarsko rast in zagotoviti dostop do materialnih dobrin vsem ljudem (odpraviti revščino) – in to zdaj in v prihodnosti. Vse to pa tako, da bomo pri poseganju v okolje odslej zmerni – da bomo

³ Na podlagi omenjene deklaracije je bil pripravljen tudi akcijski program za doseganje ciljev iz deklaracije, t. i. Agenda 21.

⁴ N. Klein, nav. delo (2014).

⁵ Primerjaj J. D. Sachs, nav. delo.

torej okolje manj onesnaževali in ga manj izčrpavali. Da bomo torej svojo željo po materialnih dobrinah, po zadovoljevanju materialnih potreb uresničevali drugače kot do zdaj – v razmerju do okolja zmerneje. V razmerju do soljudi pa z več solidarnosti (do revnih slojev in do prihodnjih rodov).

Zavedati se moramo, da je trajnostni razvoj nastal kot **načrt ukrepanja v sili** (ang. *exit plan*): ob spoznanju, da smo ljudje okolje tako zelo onesnažili in izčrpali, da to že zelo resno ogroža kakovost našega življenja, naše zdravje in tudi preživetje.⁶

Že omenjena skrb za prihodnje generacije je bila seveda prav tako prisotna ob oblikovanju načela trajnostnega razvoja.

Vendar pa je bil ta vidik, tako kot skrb (bogatih oziroma »bolj razvitih«) za druge (revne oziroma »manj razvite«), zelo verjetno podrejen glavnemu nagibu za oblikovanje tega načela. To pa je zavarovanje obstoječega načina življenja (obstoječe kakovosti življenja) bogatih oziroma »bolj razvitih«. Torej ohraniti bistvo naše civilizacije – to je čim večjo gospodarsko rast in hkrati zaščititi okolje tako, da naši posegi vanj ne bi več ogrožali kakovosti našega življenja in našega zdravja. Seveda so ti bogati oziroma »bolj razviti«, da bi za ukrepanje pridobili tudi revne oziroma »manj razvite«, morali načrtu ukrepanja dodati še ta vidik. Da bi lahko »mirno spali«, pa še tistega o skrbi za prihodnje generacije.⁷

Trajnostni razvoj je, kot smo videli, zelo ambiciozen načrt. Hkrati pa, ne glede na nagibe njegovih ustvarjalcev, celovit in nujen samoohranitveni načrt. Nanaša se natanko na vse tri glavne probleme človeštva, torej na onesnaženo in izčrpano okolje, na vse večji obseg revščine in na vse večje razlike med bogatimi in revnimi; na vse bolj negotov položaj prihodnjih rodov in na nezmernost pri zadovoljevanju materialnih potreb (obsedenost z materialnim napredkom). Glede na stanje vseh omenjenih problemov – ti so akutni – je jasno, da moramo ukrepati takoj.

V treh desetletjih po oblikovanju načela trajnostnega razvoja je to iz (za marsikoga neuresničljive) politične deklaracije postalo **splošno sprejet okvir sprememb** na vseh družbenih področjih. Dodaten »pospešek« je integraciji trajnostnega modela v vsa področja človekovega življenja dalo spoznanje o nujnosti ukrepanja (tudi) zaradi grozečih podnebnih sprememb.⁸

⁶ Primerjaj J. Salzman in T. H. Barton, nav. delo, str. 32–34, in C. Stone, nav. delo, str. 115–124.

⁷ V letih po oblikovanju načela trajnostnega razvoja (ko lahko ugotovimo, da se načelo trajnostnega razvoja v vsakdanjem življenju še ni uresničilo – o tem več v nadaljevanju razprave) se zdi, kot da je bil ta t. i. socialni vidik načela trajnostnega razvoja zgolj »stranski produkt« – glavni *ratio* je verjetno bil: če želimo ohraniti okolje, morajo to narediti vsi ljudje tega sveta (okolje je skupno, globalno), in če obstajajo revni, ki nimajo za preživetje, potem od njih ne moremo pričakovati, da bodo pazili na okolje – torej moramo nekaj narediti tudi z revnimi.

⁸ Primerjaj N. Klein, nav. delo (2014).

Glede na pomembnost prava je bilo že pri oblikovanju trajnostnega modela v Riu jasno, da bo treba za njegovo uresničenje **preoblikovati tudi pravo**. V teh treh desetletjih je tako večina držav trajnostni model vključila v svoje ustave.⁹

Še posebej resno se je, gledano primerjalno, temu cilju zavezala EU, kar je razvidno iz večine ustanovnih aktov EU, konkretnije pa o pomenu, ki ga EU pripisuje trajnostnemu razvoju, priča vrsta *policy* aktov EU¹⁰ (zadnji je veljavni Europe 2020: A European Strategy for smart, sustainable and inclusive growth¹¹) ter (na tem področju) izredno obsežno pravo EU.

Razvil se je (v EU in tudi drugod) **obsežen korpus prava**, z vrsto povsem novih pravnih institutov, kot so presoja vplivov na okolje,¹² okoljska odškodninska odgovornost,¹³ z vrsto novih ekonomskih oziroma tržnih instrumentov kot so označevanje izdelkov z znakom za okolje, trgovanje s pravicami do emisije CO in drugi.¹⁴

Velik napredek je tudi vstop javnosti v procese (pravnega) odločanja o posegih v okolje z Aarhuško konvencijo, ki javnosti zagotavlja pravico do okoljskih informacij in pravico do sodelovanja v postopkih pravnega odločanja o posegih v okolje.¹⁵

Danes je to pravno področje eno najbolj obsežnih in tudi kompleksnih pravnih področij, ki pa je skoraj v celoti namenjeno »le« enemu od treh ciljev trajnostnega modela, to je **varovanju okolja** oziroma **omejevanju dosedanje nezmernosti pri posegih vanj**.

Glede na stanje okolja ob oblikovanju trajnostnega modela pred tremi desetletji (zelo onesnaženo in izčrpano) je takšen razvoj seveda logičen. Večina energije je morala biti namenjena preprečevanju nadaljnjega »uničevanja« okolja.

Pravo trajnostnega razvoja, kakršnega poznamo danes, je torej skoraj v celoti **pravo varstva okolja**. To pa lahko na kratko označimo kot **pravo »omejevanja«** – zlasti gospodarstva (za katerega sta raba in onesnaževanje okolja *conditio sine qua non*).

⁹ Glej o tem podrobneje v S. Pličanič, nav. delo (2003), str. 97–111.

¹⁰ Podrobneje o trajnostnem razvoju v okoljski politiki EU glej M. Bahor, nav. delo.

¹¹ Glej podrobneje <www.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> (18. 7. 2015).

¹² V slovenskem pravu celovita presoja vplivov na okolje in presoja vplivov na okolje – ureja ju Zakon o varstvu okolja – ZVO-1 (Ur. l. RS, št. 41/04, 17/06 – ORZVO187, 20/06, 28/06 – skl. US, 49/06 – ZMetD, 66/06 – odl. US, 33/07 – ZPNačrt, 57/08 – ZFO-1A, 70/08, 108/09, 48/12, 57/12, 92/13, 38/14, 37/15), v členih 40 do 67.

¹³ V slovenskem pravu odgovornost za sanacijo in preprečevanje okoljske škode – to ureja ZVO-1 v 110.a in 111. členu.

¹⁴ Glej podrobneje o slovenskem pravu, povezanim s trajnostnim razvojem (ki se nanaša na varovanje okolja), v S. Pličanič, nav. delo (2010).

¹⁵ Glej o tem podrobneje prav tam, str. 182–192.

Ker smo ljudje v razmerju do okolja v preteklosti presegli vse meje, je jasno, da do sprememb ne more priti, če se ne bomo **samo-omejili**. Vendar pa se ta samoomejitev nanaša na naše **pretiravanje** v poseganju v okolje, in ne na poseganje samo. To se nanaša tako na onesnaževanje kot na rabo okolja.

Ko gre za rabo, ta samoomejitev pomeni prehod na trajnostno rabo okolja (naravnih virov). Raba je trajnostna, če je zmerna. Ko gre za rabo okolja (naravnih virov), je pomembna preusmeritev z obstoječe rabe neobnovljivih virov energije (fosilna goriva, premog) k obnovljivim virom energije (veter, sonce idr.). Razlogov za to je več. Po eni strani uporaba neobnovljivih virov energije povzroča izpuste CO₂, zaradi česar prihaja do globalnega segrevanja in z njim povezanih posledic (podnebne spremembe). Po drugi strani pa se zaloge neobnovljivih virov energije hitro zmanjšujejo. Za našo civilizacijo, katere energetski temelj so neobnovljivi viri energije,¹⁶ je poleg popolne odvisnosti od teh virov energije značilna tudi energetska potratnost. Ta temelji na iluziji nepretrganega napredka in skoraj popolni odsotnosti samoomejevanja.¹⁷ Zato je eden od ciljev prava tudi zmanjšanje rabe energije.

V okvir manjše potratnosti v razmerju do okolja poleg učinkovitejše rabe energije spada tudi učinkovitejša raba različnih snovi (delov okolja) v različnih proizvodnih procesih in v potrošnji.

Glavni cilj prava je preprečiti (čezmerno) obremenjevanje okolja oziroma doseči zmanjšanje njegovega obremenjevanja.

Z njim tesno povezana cilja sta doseči ohranjanje obstoječe kakovosti okolja (kjer je ta dobra) in izboljševati kakovost okolja (kjer je ta slaba). S tem ciljem pa so tesno povezani tudi odpravljanje posledic obremenjevanja okolja, izboljšanje porušenega naravnega ravnovesja in ponovno vzpostavljanje njegovih regeneracijskih sposobnosti. Ti cilji se nanašajo na okoliščine, ko zaradi čezmerne obremenitve okolja nastanejo negativne posledice (npr. onesnažena podtalnica) in je te treba odpraviti.

Precej manj energije pa je bilo v teh treh desetletjih namenjene drugim ciljem trajnostnega modela, to je **spodbujanju preusmeritve gospodarstva iz nezmernega v zmerno poseganje v okolje** (s čimer »poskrbimo« tudi za prihodnje rodove) in **odpravi revščine**.¹⁸

Dejstvo je namreč, kot smo že omenili, da je poseganje v okolje temelj gospodarstva (njegov produkt so materialne dobrine). To je, lahko bi rekli, »naravna zakonitost«.

¹⁶ Za našo civilizacijo je uveljavljena tudi oznaka *fossil fuels based civilisation*, ki jo uporablja npr. Rifkin (J. Rifkin, nav. delo (1980)).

¹⁷ Glej podrobneje v S. Pličanič, nav. delo (2003), str. 43.

¹⁸ Primerjaj C. Stone, nav. delo (2010), str. 125–137.

Posebnost zahodne civilizacije pa je naša »obsedenost« z materialnimi dobrinami.¹⁹ In ta obsedenost poganja gospodarstvo.²⁰ Zaradi nje smo bili v razmerju do okolja nezmerni – ker smo hoteli več in še več ...

Če torej želimo doseči glavni cilj trajnostnega modela, to je ohraniti okolje in *hkrati* proizvajati materialne dobrine, je jasno, da **ni dovolj samo omejiti poseganja v okolje in hkrati ne poseči v omenjeno obsedenost**. Potreba po materialnih dobrinah in s tem povezano gospodarstvo je prav tako »naravna zakonitost«. Tisto, kar je nesprejemljivo in kar je glavni razlog uničenja okolja (in tudi glavni razlog revščine), je ravno ta obsedenost oziroma nenasitnost.

Ko gre za **preusmeritev gospodarstva**, je do premika prišlo ob spoznanju, da moramo hitro ukrepati zaradi vse večjih podnebnih sprememb.

Do teh prihaja zaradi višanja temperature, do te pa zaradi izpustov toplogrednih plinov (CO₂ in drugih) pri različnih (zlasti gospodarskih) dejavnostih. Glavni cilj ukrepanja je tudi, ko gre za ta, v zadnjem času najbolj izpostavljen okoljski problem,²¹ omejevanje, in sicer omejevanje izpustov toplogrednih plinov, s ciljem, da bi se ti izpusti znižali (zlasti CO₂).²²

Znižanje izpustov CO₂ pa najlažje dosežemo tako, da se, ko gre za energijo, ki jo potrebujemo, preusmerimo z neobnovljivih virov energije (nafta, zemeljski plin, premog) k obnovljivim virom energije (les, sonce, voda, veter idr.). Zato pravo usmerja in spodbuja gospodarstvo (ter posameznike) k uporabi obnovljivih virov energije.

To nedvomno je premik od (zgolj) omejevanja posegov v okolje tudi k preusmeritvi gospodarstva.

Vendar pa tudi **s tem še vedno nismo posegli v bistvo problema**, to je v nagib, ki poganja gospodarstvo: v omenjeno obsedenost oziroma nenasitnost z materialnimi dobrinami.

Naslednji korak v smeri preusmeritve gospodarstva je povezan s spodbujanjem tistih gospodarskih dejavnosti, ki temeljijo na ohranjanju okolja, in ne na (nezmernem) poseganju vanj. Še več – te naj bi v prihodnje predstavljale hrbtenico gospodarstva. Gre za t. i. »**zelene**« **gospodarske dejavnosti** (ang. *green economy*).

»Zeleno gospodarstvo« so gospodarske dejavnosti, katerih bistvo je v ohranjanju okolja (te dejavnosti so npr. zeleni turizem, zeleno kmetijstvo, zeleni promet, zeleno gradbeništvo, ki temelji na uporabi lesa kot obnovljivega na-

¹⁹ N. Klein, nav. delo.

²⁰ Ta obsedenost se izraža s temeljnim ciljem podjetij – to je čim večjim dobičkom. Težava ni v prizadevanju za dobiček, temveč v tem, da pri tem nimamo mere – hočemo več in več ...

²¹ Problemi se nanašajo na vse dele okolja, posebej naj poudarim problem onesnaženosti (zlasti podzemnih) voda, onesnaženost prsti, propadanje gozdov in ogroženost velikega števila živalskih in rastlinskih vrst.

²² Glej podrobneje S. Pličanič, nav. delo (2010), str. 546–701.

ravnega vira, zelena energetika, ki temelji na proizvodnji energije na podlagi obnovljivih virov energije, idr.).

Za druge gospodarske dejavnosti (imenujmo jih »klasične«), ki temeljijo na poseganju v okolje, pa »zeleno« pomeni večjo zmernost pri poseganju v okolje. To naj bi dosegli z boljšim (državnim) upravljanjem z okoljem (naravnimi viri), ekonomskimi instrumenti, ki naj bi spodbujali večjo zmernost pri poseganju v okolje (npr. plačilo za onesnaževanje okolja, znak za okolje idr.), z večjo podporo tehnološkim in drugim inovacijam, ki podjetjem omogočajo večjo zmernost pri poseganju v okolje, in drugimi instrumenti.

V zadnjih letih v svetu prevladuje mnenje, da bo mogoče temeljni cilj trajnostnega razvoja, to je ohraniti okolje in *hkrati* proizvajati materialne dobrine, doseči s preusmeritvijo v zeleno gospodarstvo.²³ To naj bi bilo tudi glavno »orodje« za **odpravo revščine**.²⁴ Zato postaja v zadnjih letih zeleno gospodarstvo vse bolj sinonim za trajnostni razvoj.

Ko gre za vprašanja naravnosti, nagiba, gonila gospodarstva (obsedenosti z dobičkom), **tudi ta korak še ne pomeni soočenja z bistvom problema**. Tudi pri teh je nagib oziroma gonilo – sama usmeritev, filozofska podlaga – ekonomije enako kot do zdaj – to je »čim več«.

Vendar pa je mogoče reči, da je z naslonitvijo na zeleno gospodarstvo narejen pomemben korak na poti k bistvu problema, to je k pretirani naravnosti naše civilizacije (gospodarstva) k materialni dimenziji našega bivanja. Čeprav je gonilo tega dela gospodarstva enako (čim več!), pa se ta »čim več« dosega z zmernostjo pri posegih v okolje (npr. ekološko kmetijstvo) ali celo z ohranjanjem okolja oziroma ne-poseganjem vanj (npr. ekološki turizem).

»Čim več« torej temelji na zmernosti pri posegih v okolje, in ne na nezmernosti kot do zdaj.

V zadnjih desetletjih smo priča še enemu procesu, ki je izjemnega pomena za uresničenje ciljev trajnostnega razvoja, to je **ogromnemu tehnološkemu napredku**. Še posebej pomemben je napredek na področju informacijskih tehnologij.²⁵

²³ Na globalni ravni v tej smeri deluje OZN. Glej podrobneje: poročilo UNEP/ILO, Working towards sustainable development – Opportunities for decent work and social inclusion in a green economy; <www.google.si/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=9&ved=0CGsQFjAI&url=http%3A%2F%2Fcapacity4dev.ec.europa.eu%2Fsystem%2Ffiles%2Ffile%2F02%2F10%2F2012_-_1800%2Finfosheet_green_economy_green_jobs_report_-_unep_ilo_july_2012.pdf&ei=4YWSVb7oLeG8ygOyoYUw&usg=AFQjC-NEKg9PYdLLdIJ7pyTS-O7EeybUdYQ&sig2=UWfsqxDFRHvj7LaEAoonSQ> (18. 7. 2015). V tej smeri deluje tudi EU. Glej podrobneje Europe 2020: A European Strategy for smart, sustainable and inclusive growth; <<http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLETE%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>> (18. 7. 2015).

²⁴ Glej podrobneje v P. N. King, nav. delo (2010).

²⁵ Glej podrobneje o razvoju tehnologije in možnostih, ki jih ta ponuja človeštvu, v R. Kurzweil, nav. delo.

Tehnološki napredek gospodarstvu omogoča, da je (ob ohranjeni usmeritvi v »čim več«) pri poseganju v okolje bolj »učinkovito«. To pa pomeni, da nam tehnologija omogoča, da proizvajamo materialne dobrine, ki jih potrebujemo za zadovoljevanje svojih potreb (hrana idr.),²⁶ z zmernejšim poseganjem v okolje. Ob vseh drugih spremembah nam pri uresničenju ciljev trajnostnega razvoja lahko torej veliko pomaga tudi tehnologija.

V tesni povezavi s preusmeritvijo gospodarstva v »zeleno« je tudi v svetu danes prevladujoče stališče, da je za uresničitev trajnostnega razvoja nujna **aktivna vloga države in lokalnih samoupravnih skupnosti**.²⁷

To pomeni, da je mogoče trajnostni razvoj uresničiti le s ciljnim vodenjem države v tej smeri. Eno glavnih »orodij« države pri tem pa mora biti jasna vizija, jasen načrt trajnostnega razvoja, ki ga bodo država in lokalne samoupravne skupnosti uresničevale z vsemi sredstvi, ki so jim na voljo. Ta sredstva so: **pravna regulacija in pospeševalna oziroma promocijska dejavnost** (v tem okviru so zlasti pomembni ozaveščanje, izobraževanje in usposabljanje – za trajnostni razvoj).

Prevladalo je tudi stališče, da je aktivna vloga države nujna – ni mogoče usmerjati družbe v trajnostni gospodarski razvoj, če se pri tem zanašamo le na delovanje trga.²⁸ To je pokazala zgodovina.²⁹

Danes zato večinoma ni sporno, da je v sodobnih tržnih gospodarstvih aktivna vloga države neizogibna³⁰ – razlike so le v tem, kako obsežna je državna intervencija.³¹

Ob tem naj dodam še vse bolj prevladujoče prepričanje, da sta za uveljavitev spremenjene, torej aktivne vloge države pri uveljavljanju trajnostnega gospodarskega razvoja nujni ozaveščena javnost in njena aktivna vloga – le s pritiskom javnosti na oblast bo mogoče uveljaviti trajnostni gospodarski razvoj.³²

²⁶ Kot primer (za zdaj še spornega) tehnološkega napredka naj omenim gensko spremenjene organizme. Ti omogočajo proizvodnjo večjih količin hrane z veliko manjšimi posegi v okolje (z veliko manjšim obsegom pesticidov in drugih kemikalij) kot do zdaj.

²⁷ Primerjaj J. D. Sachs, nav. delo, str. 481–505.

²⁸ Primerjaj npr. N. Klein, nav. delo (2014).

²⁹ Glej podrobneje v H. Latin, nav. delo, in D. A. Tarlock, nav. delo.

³⁰ Glej podrobneje S. Breyer, nav. delo, str. 15–35, in A. Przeworski, nav. delo. Glej tudi B. Bugarič, nav. delo, str. 10. Primerjaj tudi J. D. Sachs, nav. delo, str. 502. Primerjaj tudi N. Klein, nav. delo (2014).

³¹ V zvezi z različnimi socialnimi teorijami naj omenimo neoliberalizem (ki teži k zmanjšanju vloge države), ki je danes (v zahodnih in tudi tranzicijskih državah) prevladujoč, in različne alternative neoliberalizmu, od katerih naj opozorim na t. i. *anti-necessity* socialno teorijo oziroma projekt *empowered democracy*. Podrobneje o tem glej B. Bugarič, nav. delo.

³² N. Klein, nav. delo, str. 120–161.

V času po oblikovanju trajnostnega modela v Riu torej lahko govorimo o velikih premikih pri oblikovanju drugačnega ekonomskega in socialnega modela v večini držav v razmeroma kratkem času (23 let).

1.2. URESNIČITEV TRAJNOSTNEGA RAZVOJA – ZAKAJ SMO (BILI) NEUSPEŠNI?

1.2.1. *Neuspeh pri uresničitvi trajnostnega razvoja*

Vendar pa – se je kaj spremenilo v realnosti, v vsakdanjem življenju? Je okolje manj onesnaženo in izčrpano? Je na svetu manj revščine in so razlike med bogatimi in revnimi manjše?

Žal moramo ugotoviti, da se v realnosti ni spremenilo veliko, če sploh kaj.

V zadnjih desetletjih je zaradi opisanih družbenih sprememb v svetu vse več podjetij, ki se ukvarjajo z zelenim gospodarstvom, vse več socialnih podjetij in drugih iniciativ, ki so usmerjene k ozaveščanju ljudi in spodbujanju aktivne udeležbe v procesih političnega in pravnega odločanja (v zvezi s trajnostnim razvojem) in k odpravljanju razlik med bogatimi in revnimi ter k zmanjševanju revščine (tudi z vse večjim vključevanjem revnih – njihovim zaposlovanjem – v različnih gospodarskih dejavnostih).³³

Vendar pa po drugi strani podatki jasno kažejo, da se stanje okolja ves čas slabša,³⁴ prav tako se večja obseg revščine in razkorak med bogatimi in revnimi.³⁵

Srečanja kot so Rio+10 (v Johannesburgu v Republiki Južni Afriki leta 2002) in Rio+20 (v Rio de Janeiru leta 2012) jasno kažejo, da se nosilci politične oblasti tega dobro zavedajo. Najbrž ni pretirano reči, da se večina (mrzlično) trudi najti načine, ki bi nam (končno) omogočili uresničiti cilje trajnostnega razvoja.³⁶

³³ Glej npr. Poročilo OECD o zeleni gospodarski rasti iz leta 2014; <www.oecd.org/greengrowth/greengrowthindicators.htm> (18. 7. 2015). Glej tudi Green Economy: Measuring Progress Towards a Green Economy – poročilo UNEP iz leta 2012; <www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/research_products/MeasuringProgress.pdf> (18. 7. 2015).

³⁴ Glej poročilo European Environment Agency iz leta 2015 – SOER: The European Environment: State and Outlook 201; <www.eea.europa.eu/soer> (18. 7. 2015). Glej tudi podatke organizacije The World Revolution; <www.worldrevolution.org/projects/globalissuesoverview/overview2/EnvironmentNew.htm> (18. 7. 2015). Za Slovenijo glej podatke Umanotere: Za zeleni razvojni preboj – Plan B za Slovenijo 4.0: Prispevek za strategijo razvoja Slovenije 2014–2020; <www.planbzasslovenijo.si/upload/SRS/plan-b-zeleni-razvojni-preboj.pdf> (18. 7. 2015).

³⁵ Glej podatke o revščini in lakoti organizacije The Hunger Project – Know Your World: Facts About Hunger And Poverty; <www.thp.org/knowledge-center/know-your-world-facts-about-hunger-poverty/> (18. 7. 2015).

³⁶ Glej resolucijo OZN 66/288 The Future We Want (Rio+20); <www.daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/476/10/PDF/N1147610.pdf?OpenElement> (18. 7. 2015).

Zakaj smo bili torej, kljub velikemu napredku v zadnjih desetletjih, pri uresničitvi ciljev trajnostnega razvoja do zdaj neuspešni? Kaj torej manjka v tem velikem in vse večjem valu trajnostne »energije«?

To, kar manjka, je, da se zavemo, da ves ta čas, ko smo iskali načine in poti k uresničitvi ciljev trajnostnega razvoja, **nismo videli bistvenega mehanizma**, zaradi katerega smo uničevali okolje (in ga še).

Kateri so **vzvodi**, zaradi katerih nismo pri poseganju v okolje poznali nobene mere? Kateri so tisti vzvodi, zaradi katerih nam je (bilo) malo mar za soljudi?

In kaj je tisto **temeljno gonilo**, zaradi katerega smo (bili) tako obsedeni z materialnim?

1.2.2. Prvi razlog neuspeha – še vedno prevladujoči antropocentrizem

Eden pomembnih vzvodov za naš uničevalski odnos do okolja je naše prepričanje, da smo ljudje gospodarji narave, več vredni od preostalih živih bitij (živali in rastlin) in seveda nežive narave, da smo vrhunec v »verigi bivajočega«, torej **antropocentrizem**.

To prepričanje je zelo globoko zakoreninjeno v naši civilizaciji. Njegove korenine ležijo v njenih temeljih – **v starogrški kulturi, v krščanstvu in v razsvetljenstvu**.³⁷

Medtem ko je v poljedelskih civilizacijah, ki so nastale v obdobju po zadnji ledeni dobi, torej po letu 8.000 pr. n. št.,³⁸ še vedno prevladovala predstava okolja (narave) kot matere, ki prehranjuje in ki ji ljudje ne smejo vladati, pač pa morajo živeti z njo v harmoniji,³⁹ danes naša civilizaciji temelji na antropocentrizmu.

Ta izvira iz starogrškega (filozofskega) obrata »od kozmosa k anthroposu«, torej začetka »filozofije človeka«. *Mišljenje*, torej človek, je postalo »mera in merilo vrednosti za vse stvari«.⁴⁰

Takšen pristop predstavlja eno temeljnih izhodišč *novoveške* filozofije in kulture ter s tem seveda tudi enega od temeljev v zgradbi danes prevladujoče kulturne paradigme. Temeljna značilnost omenjene filozofije (in kulture) je v tem, da odgovore na ontološka, epistemološka in etična vprašanja išče *samo*

³⁷ Glej podrobneje o genezi antropocentrizma v S. Pličanič, nav. delo (2003), str. 17–51.

³⁸ Najbolj znane so sumerska, staroegiptovska in asirska civilizacija na območju »plodnega polmeseča«, to je ob rekah Tigris, Evfrat in Nil; arijska civilizacija ob reki Ind ter azteška (še prej pa tolteška), majevska in inkovska civilizacija na območju Srednje in Južne Amerike.

³⁹ Podrobneje o predstavi narave kot »matere, ki prehranjuje« (ang. *nurturing mother*) v religijah »agrarne civilizacije« C. Merchant, nav. delo.

⁴⁰ F. Hegel, nav. delo, str. 29.

v človekovem *umu* oziroma *mišljenju*, zato jo bom imenoval **filozofski antropocentrizem**.⁴¹

Vzpon grške filozofije pomeni tudi rojstvo nove metode spoznavanja,⁴² rojstvo abstraktnega, logičnega, analitičnega, torej *umskega* spoznanja – mišljenja, ki je tako usodno vplivalo na razvoj zahodne civilizacije.⁴³

Ujetost zahodne filozofije v povzdigovanje uma (kot načina spoznavanja resničnosti) je pričakal »oče« novoveške filozofije Rene Descartes, katerega mehanicistična filozofija je, skupaj z židovsko-krščanskim religioznim antropocentrizmom,⁴⁴ *odprla vrata ločitvi človeka od preostale narave*.

Izhodišče Descartesove filozofije⁴⁵ je iskanje *gotovosti* vedenja,⁴⁶ zato se je najprej usmeril k epistemološkim vprašanjem. Človekov um (razum) je z uporabo analitične metode redukcije realnosti (metodični dvom) edini spoznavni vir (zanesljivega) vedenja. Iz racionalistične epistemologije pa je izšla Descartesova dualistična ontologija duha (uma) in materije (telesa), pri čemer je le-to

⁴¹ S tem izrazom želim razmejiti med antropocentrizmom v posokratski filozofiji stare Grčije, ki je sicer predstavljal izhodišče novoveškega filozofskega antropocentrizma, ni pa imel večjega vpliva na razmerje starogrškega človeka do okolja v vsakdanjem življenju (v starogrški kulturi je v vsakdanjem življenju, tako kot tudi pozneje v srednjeveških družbah do industrijske revolucije, prevladoval ekocentrizem); med religioznim – židovsko-krščanskim antropocentrizmom srednjega veka, ki merilo vseh stvari sicer vidi v Bogu (in ne v človeku) – v človeku pa gospodarja narave na Zemlji (vendar je tudi v srednjem veku v vsakdanjem življenju še vedno prevladovalo organsko oziroma ekocentrično razumevanje narave); in nazadnje kartezijskim (najprej tudi samo filozofskim) antropocentrizmom novega veka – ki privede, skupaj z razvojem znanosti in tehnologije, do agresivnega razmerja človeka do okolja in ki ni več prisoten samo na filozofski ali religiozni ravni, temveč postane prevladujoča (kartezijska) kulturna paradigma. To pomeni, da je postal antropocentrizem (človekova brezobzirnost) prevladujoč v vsakdanjem življenju.

⁴² Človek spoznava na dva načina: umsko, torej na podlagi razuma in izkustva, ter intuitivno (integralno); Claude Levi-Strauss ju označuje kot »pozitivno« in »mitično« spoznavanje (citirano po W. Nisker, nav. delo, str. 107). O povezavi obeh načinov spoznavanja z novejšimi znanstvenimi odkritji glede funkcije človekovih možganov glej prav tam, str. 108–110.

⁴³ V istem obdobju, ko je v jonski Grčiji prevladal um, pa se je, na drugi strani planeta, razvila drugačna filozofija (gre za 6. in 5. stoletje pr. n. št.), zlasti v okviru taoizma. Temelj te filozofije je ravnovesje med materialnim in duhovnim, umom in intuicijo.

⁴⁴ Ta človekove posege v okolje vidi kot proces izboljšanja (kultiviranja) divje narave. V okolju so videli oviro, ki jo je treba premagati in si jo podrediti. Takšno razumevanje okolja je v popolnem nasprotju s podobno naravo kot »matere, ki prehranjuje«.

⁴⁵ Za razumevanje Descartesove filozofije je treba upoštevati duhovni in socialni okvir, v katerem je živel. Pomembne so tri značilnosti njegovega časa. Prva je avtoritarna narava katoliške Cerkve; druga se nanaša na vzpon »nove« znanosti in pretrse, ki so jih povzročila nova odkritja, tretja pa na nestabilnost, povzročeno z verskimi vojnami. Podrobneje glej R. C. Solomon in M. K. Higgins, nav. delo, str. 180–181.

⁴⁶ »Za resnico bom priznaval samo tisto, kar bom razvidno kot tako spoznal, in v svoje sklepe ne bom sprejel ničesar, kar ne bo mojemu umu tako jasno in razločno, da ne bom mogel imeti nobenega razloga za dvom.« R. Descartes, nav. delo (1957), str. 46.

videl v podobi stroja⁴⁷ ter takšno predstavo realnosti (antropomorfno) razširil na celotno naravo.⁴⁸

Filozofsko prepričanje o večvrednosti uma, lastnega samo človeku (v razmerju do intuitivnih načinov spoznavanja resničnosti), je postavilo človeka nad preostalo naravo in – skupaj z rojstvom sodobne znanosti in tehnologije ter spremenjenimi ekološkimi okoliščinami (industrijska revolucija) – privedlo do oblikovanja **kartezijskega antropocentrizma**. V vsakdanjem življenju je človek vse bolj postajal uničevalec okolja.⁴⁹ To pa je pripeljalo do »smrti okolja (narave)«,⁵⁰

Omenjeno podobo narave kot divjine so Evropejci ob stiku z drugimi, neevropskimi kulturami prenesli tudi nanje. Ob stiku z novo celino, Ameriko, je v evropski kulturi podoba »divjosti« narave vključevala tudi tam živeče »primitivne« civilizacije – Indijance (podobno v Avstraliji Aborigine itd.).

V zvezi s tem tako ni mogoče govoriti samo o antropocentrizmu zahodne civilizacije, temveč tudi o *evrocentrizmu*. Tako kot je »divja narava« zahtevala kultiviranje oziroma vzpostavitev reda, so bili tudi ameriški Indijanci (oziroma pripadniki vseh »primitivnih« kultur, s katerimi je prišla v stik zahodna civilizacija) predmet kultiviranja oziroma civiliziranja. Osvajalci in krščanski misijonarji niso imeli razumevanja za svobodne »divjake« in nedotaknjene gozdove. Oboje je bilo treba civilizirati, to je iztrebiti.⁵¹

V do zdaj navedenem sem pokazal globoko zakoreninjenost antropocentrizma⁵² in kako je le-ta (in še vedno) pomembno vplival na našo **nezmernost** (ki je v svojem bistvu destruktivna) **v razmerju do okolja** in tudi na odnos Zahoda, torej »razvitega« sveta, do drugih – ne-zahodnih, nekrščanskih, nerazvitih itd. – kultur.

⁴⁷ Takšna podoba telesa (materije) izhaja prav iz omenjene (redukcionistične) epistemologije. Gre po eni strani za redukcijo celote na njene sestavne dele, katerih značilnosti (funkcije) je mogoče z uporabo matematične metode izmeriti in opisati ter iz tako dobljenih rezultatov ugotoviti (spet matematično – sešteti) lastnosti celote. Ker je tako mogoče analizirati delovanje stroja, je, po Descartesu, na enak način mogoče opisati tudi delovanje (od duha/uma ločenega) telesa, materije oziroma celotne narave. Glej podrobneje R. Descartes, nav. delo (1988), str. 112–114.

⁴⁸ Podrobneje glej F. Capra, nav. delo (1983), str. 60, in R. C. Solomon in M. K. Higgins, nav. delo, str. 184–186.

⁴⁹ Primerjaj W. Niskier, nav. delo, str. 108.

⁵⁰ »Le redukcija spoznavne dejavnosti na ‚racionalno‘ je omogočila obvladovanje narave (kako zelo smo jo obvladali, smo medtem že ugotovili).« A. Kaufmann, nav. delo, str. 73.

⁵¹ D. J. Forbes, nav. delo, str. 82.

⁵² V nadaljevanju razprave s pojmom antropocentrizem razumem, poleg prepričanja o človekovi izvzetosti iz narave in večvrednosti v razmerju do drugih živih bitij, tudi prepričanje pripadnikov zahodne civilizacije o večvrednosti te v razmerju to drugih (»primitivnih«, nekrščanskih itd.).

Hkrati je iz razprave jasno tudi, da dokler je antropocentrizem naša prevladujoča usmeritev v razmerju do okolja in do nezahodnih kultur, cilja trajnega razvoja ne bo mogoče uresničiti.

Zakaj?

Cilj trajnostnega razvoja je organizirati življenje človeštva tako, da bomo lahko materialne dobrine pridobivali (iz okolja) **trajnostno**. Kaj to pomeni? To pomeni, da bomo, kljub poseganju v okolje zaradi pridobivanja materialnih dobrin, okolje **dolgoročno ohranjali »zdravo«**. To pomeni, da ga bomo onesnaževali in izkoriščali le do tiste meje, do katere ga s tem ne bomo ogrozili (uničili) – in s tem seveda ogrozili sebe (in prihodnjih rodov), svojega zdravja, počutja, preživetja.

To je mogoče le, če razumemo, da smo **vsi** ljudje (zahodni in nezahodni, kristjani in muslimani itd.) **del okolja**, in ne nad njim. Le če svoje razumevanje sebe in okolja uskladimo z dejanskim stanjem, z dejstvi oziroma naravnimi zakonitostmi na tem planetu. **Spoznati moramo, da smo se do zdaj motili**. To nam danes jasno kaže znanost, pa tudi (do zdaj pozabljena oziroma odrinjena) spoznanja in učenja drugih kultur.⁵³

Seveda pa nam je našo zmoto najboljše pokazalo skoraj uničeno okolje – to je (bil) zelo jasen znak, da je naš odnos do okolja napačen.

Če pa okolje razumemo zgolj kot objekt za zadovoljevanje svojih potreb in imamo do drugih kultur podoben odnos (če je naša usmeritev torej še vedno antropocentrična) ter se problema preveč onesnaženega in izčrpanega okolja lotevamo s te perspektive,⁵⁴ je logično, da so vsi takšni naporji »impotentni«.⁵⁵

V teh treh desetletjih po Riu smo naredili veliko, imamo obsežno in vse bolj celovito pravo (pravo trajnostnega razvoja), ki z vrsto pravnih institutov poskuša omejiti dosedanje nezmernost pri posegih v okolje.

Vendar pa je duhovno ozadje prava še vedno antropocentrično. Ni prišlo do premika v dojemanju narave, ta je še vedno razumljena instrumentalno – kot okolje, ki služi človeku in ga je treba vzdrževati čistega oziroma drugače človekovemu udobju in zdravju primernega. Cilj prava je torej zagotoviti čisto človekovo okolje, zaradi človekovega zdravja in udobja.

Kriterij »varstva okolja« je tako samo človek in njegovo udobje oziroma zdravje, ne pa tudi »zdravje« živali in rastlin, cilj varstva okolja pa zagotovitev nemotenosti materialnega napredka.

⁵³ O tem glej več v nadaljevanju razprave.

⁵⁴ Da je torej človekovo onesnaževanje in izkoriščanje okolja šlo predaleč in da moramo biti pri tem bolj racionalni. Morala, ki »nadzira« takšen človekov odnos do okolja, je utilitaristična, človekov odnos pa v temelju še vedno brezobziren in uničevalski – le bolj »racionalen«.

⁵⁵ K. Eder, nav. delo.

»Ekološka racionalnost«, ki je spodbudila oblikovanje prava okolja oziroma prava trajnostnega razvoja, namreč ohranja svojo kartezijansko naravo. Cilj prava tako ni sprememba človekovih odnosov z okoljem, temveč zgolj, z oblikovanjem »varovalnih mehanizmov«, varstvo človekovega zdravja in udobja.

Ob takšnih izhodiščih je logična njegova »impotenca«⁵⁶ ko torej v okolju (naravi) ni opaziti izboljšanja, prav nasprotno – obseg uničenja narave je vse večji.

Če je namreč antropocentrizem kot vrednostna podlaga človekovih odnosov z naravo pripeljal do uničenja narave, ni dvoma, da ekološki razlog, ki izhaja iz antropocentrične vrednostne podlage, ne more pripeljati do »obuditve narave«. Do njene obuditve lahko pripelje le vrednostna usmeritev in s tem pravo, ki bosta izhajala iz ekocentrične vrednostne podlage.

Potrebujemo torej novo, iz ekocentrične ontologije in etike izhajajoče pravo narave.⁵⁷

Ko govorimo o ekocentrizmu kot družbeni vrednostni usmeritvi in s tem temelju prava, je ključno, da se zavedamo, da je takšno **dejansko stanje v naravi**.

Znanstvena spoznanja (in znanja nezahodnih kultur) nam, kot je bilo že navedeno, jasno kažejo, da smo **vsi** ljudje **del okolja**, in ne nad njim.

Spoznanja kvantne fizike⁵⁸ govorijo o naravi kot spletu medsebojno soodvisnih živih in neživih bitij. Pri tem znotraj »skupnosti življenja« ni mogoče govoriti o hierarhični povezanosti, temveč o medsebojnem spletu soodvisnih ekosistemov, s človekom, ki opazuje, kot integralnim sestavnim delom. Ta spoznanja so bila pozneje potrjena tudi v drugih naravoslovnih znanostih.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ O tem podrobneje v S. Pličanič, nav. delo (2003), str. 66–86.

⁵⁸ Kvantna fizika se ukvarja z zakonitostmi narave na ravni kvantov – delcev, manjših od atoma. O njenih ključnih spoznanjih, ki so usodno vplivala na oblikovanje nove znanstvene paradigme, izčrpno razpravlja F. Capra v svoji klasični študiji o vzporednicah med spoznanji kvantne fizike in taoizmom ter zen budizmom »The Tao of the Physics« ter v dodatku k zadnji izdaji omenjene študije (iz leta 1991) z naslovom »The Future of the New Physics«. Tukaj naj omenim le, da gre za vrsto za znanost (in filozofijo) izhodiščnih vprašanj, ki jih spoznanja kvantne fizike prikazujejo drugače, kot smo bili naučeni. Gre npr. za vprašanja razmerja med delom in celoto; vprašanja objektivnosti znanosti; vprašanje (ne)hierarhičnosti narave; epistemološka vprašanja (gotovosti ali približnosti) virov vedenja (predvsem seveda vprašanje racionalne epistemologije). Z vidika, ki ga obravnavam, sta ključni spoznanje o enotnosti in medsebojni soodvisnosti vseh živih in neživih bitij ter spoznanje o njihovi inherentni nehierarhičnosti. Omenjeni spoznanji izhajata predvsem iz del Wernerja Heisenberga, Nielsa Bohra in Geoffreya Chewa. Izčrpno o posameznih eksperimentih, iz katerih izhajajo njihova spoznanja, glej v F. Capra, nav. delo (1991), str. 325–340. Iz njihovih eksperimentov izhaja, da je narava dinamična mreža medsebojno povezanih razmerij. Med njimi (med posameznimi deli) ni nikakršnih temeljnih entitet, z vidika dosedanje prepričanosti v vrhovnost (in zunanost – človek naravo opazuje od zunaj) človeka pa je ključno spoznanje, da je človek sestavni del kozmične mreže. Glej o filozofskih dimenzijah omenjenih odkritij tudi v W. Heisenberg, nav. delo.

Ta spoznanja dopolnjujejo spoznanja sodobne »znanosti življenja« o ključnih značilnostih življenja ter spoznanja o našem planetu kot o živem planetu.⁵⁹

Dokazujejo nam, da kljub umskosti in drugih, le človeku lastnih sposobnostih človek ni gospodar narave, temveč tako kot druga živa bitja vpet v medsebojno prepleteno nehierarhično in soodvisno skupnost naravnih bitij (»veliko verigo bivajočega«),⁶⁰ kot njen sestavni del.

Spoznanja kvantne fizike in drugih naravoslovnih znanosti so v temeljih zamajala mehanicistične temelje zahodne znanosti in predstavljajo temeljna izhodišča nove znanstvene paradigme,⁶¹ ki spreminja (znanstveno) podobo narave kot stroja, s človekom kot gospodarjem, v podobo narave kot spleta medsebojno povezanih in soodvisnih bitij.⁶²

Znanost (oziroma tehnologija), »paradni konj« **umskosti** zahodne civilizacije, ki je, skupaj z drugimi okoliščinami, soodgovorna za uničenje narave, se zdaj pojavlja v nasprotni vlogi – kot vir spoznanj o človeku kot delu narave ter tudi spoznanj o nujnosti vzpostavitve spoštljivih (obzirnih) odnosov z živalmi, rastlinami in neživim svetom.⁶³

Paradoksalno zdaj, po več kot dveh tisočletjih, ponovno prihajamo v stik z zakladnico znanj o sebi in našem mestu v okolju – po tem, ko so bile »sledí« tega znanja prisotne še ob samem pragu naše civilizacije – pri predsokratikih.⁶⁴

Hkrati pa zdaj spoznavamo tisto, kar so druge civilizacije spoznale že zdavnaj.⁶⁵

Pot do tu je tlakovana na eni strani z uničenjem okolja in uničenjem večine drugih, »primitivnih« civilizacij, po drugi strani pa z velikim materialnim napredkom.

⁵⁹ Teorija Gaia, ki sta jo razvila James Lovelock in Lynn Margulis leta 1970 – več o tem glej v F. Capra, nav. delo (1996), str. 100 in nasl.

⁶⁰ Skupnost naravnih bitij je treba razumeti tudi širše, preko »meja« življenja – gre za prej omenjen pogled, ki Zemljo kot splet živih in neživih naravnih bitij vidi kot »živi, samoorganizirajoči se planet« (teorija Gaia).

⁶¹ Einstein, kot pionir kvantne fizike, v svoji avtobiografiji opisuje, da je doživel šok, ko se je soočil z novimi koncepti kvantne fizike, ki so pomenili prelom z dotedanjim newtonovskim konceptom (podrobneje glej F. Capra, nav. delo (1991), str. 331).

⁶² Spoznanja »nove psihologije«, t. i. transpersonalne psihologije (najpomembnejša predstavnik Abraham Maslow in Stanislav Grof), pa spreminjajo tudi ustaljene predstave o človeku, predvsem o pomenu njegove duhovne dimenzije. Glej podrobneje S. Grof, nav. delo (1993).

⁶³ Glede na prepričljivost kartezijanske paradigme v zahodni civilizaciji ter glede na prepričanje, da je samo znanost vir objektivno veljavnega vedenja, je z vidika prepričljivosti ključnega pomena, da so nova spoznanja produkt znanosti. Primerjaj F. Capra, nav. delo (1983), str. 48.

⁶⁴ O tem podrobneje v S. Pličanič, 2003, str. 20–23.

⁶⁵ Tako tudi B. Ošljaj, nav. delo, str. 80.

Veliko bolj pa je vprašljivo, ali smo, glede na revščino in lakoto in vse večji razkorak med bogatimi in revnimi, dosegli tudi napredek v medčloveških odnosih.⁶⁶

Znanost danes ponovno (kot že v antični Grčiji) razumemo kot način spoznavanja »skrivnosti« oziroma zakonitosti narave, pri čemer je cilj spoznavanja iskanje zakonitosti, ki naj usmerjajo človekovo življenje, in ne dominacija oziroma brezobzirno izkoriščanje okolja.

V zadnjih desetletjih na podlagi omenjenih znanstvenih spoznanj nastaja nov pogled na naš odnos do okolja in na naše mesto v njem. Ta nov pogled, nova ekološka zavest se je najprej oblikovala v okviru družbenih gibanj,⁶⁷ pozneje pa vse bolj tudi v okviru etablirane kulture.⁶⁸

Nastajajoča nova kultura je začela »odkrivati« izročila ne-evropskih (»primitivnih«) civilizacij, pa tudi duhovna izročila nekaterih mislecev Zahoda, ki jih je neustavljiv tok materialnega napredka odrinil na obrežje zgodovine.⁶⁹

Znanja in spoznanja zdaj že bolj ali manj uničenih »primitivnih« kultur (severnoameriških Indijancev, avstralskih Aboriginov in drugih)⁷⁰ postajajo, po dolгих stoletjih zaničevanja in posmeha, vse bolj cenjena in spoštovana in v marsičem predstavljajo neposredno izhodišče novonastajajoče zavesti in tudi njenega filozofskega osmišljanja.

Zahod vse bolj spoznava, da so tradicije »primitivnih« kultur, ki jih je s tako temeljitostjo uničeval, v tisočletjih nakopičeno človekovo vedenje⁷¹ o normah človekovega obnašanja, ki zagotavljajo ravnovesje med človekovimi potrebami in okoljem, katerega del je tudi sam.

⁶⁶ Vendar pa, čeprav se zdi, da je druga plat medalje sijoča (pustimo ob strani omadeževanost sijaja z uničenjem drugih kultur in narave), se moramo vprašati, ali je Zahod glede vprašanj kakovosti življenja v dveh tisočletjih res dosegel kaj bistvenega, nekaj, kar bi upravičevalo grozljivo ceno, ki so jo morale plačati druge kulture in okolje. Novejše antropološke študije namreč postavljajo pod vprašaj prepričanje o progresivni usmerjenosti zahodnih kultur. Ob primerjavi štirih segmentov človekovega življenja, to je materialnega življenjskega standarda, obsega prostega časa, stopnje socialne in ekonomske enakosti in obsega svobode in demokracije v sodobnih zahodnih kulturah in kulturah lovcev in zbiralcev (še obstoječih in preteklih) nikakor ni mogoče ugotoviti progresivnosti v razvoju zahodnih kultur. Podrobneje o tem v K. S. Sanderson, nav. delo (1995), str. 336–350.

⁶⁷ O tem glej podrobneje J. McCormick, nav. delo.

⁶⁸ Npr. D. H. Meadows, nav. delo.

⁶⁹ Znan je primer Frančiška Asiškega, največjega radikala v krščanski zgodovini, ki je poskušal odstraniti človeka z njegovega prestola nad stvarstvom ter vzpostaviti demokracijo vseh božjih bitij. Podrobneje o tem glej S. Pličanič, nav. delo (2003), str. 65.

⁷⁰ O uničevanju Indijancev glej antropološko študijo J. D. Forbes, nav. delo, in J. Weatherford, nav. delo.

⁷¹ Po zadnjih arheološko-antropoloških raziskavah naj bi zgodovina avstralskih Aboriginov neprekinjeno segala 80.000 let v preteklost.

Danes je splošno znano, da je (bila) ena ključnih značilnost neevropskih »ne-civiliziranih«⁷² kultur (predvsem severnoameriških Indijancev in avstralskih Aboriginov) *ekološka senzibilnost*.⁷³ Zgodovina indijanskih kultur pred prihodom zahodnih kultur je zgodovina ljudstev, ki so se zavedala medsebojne povezanosti vseh oblik življenja oziroma vseh delov okolja.⁷⁴

Iskanje »dobrih praks«, ko gre za odnos do okolja v indijanskih kulturah in njihovo integracijo v naš odnos do okolja, bi lahko primerjali z iskanjem izhoda iz »mračnosti« srednjega v novi vek, ki ga je evropska kultura našla sicer predvsem v starogrški politični filozofiji in tradiciji, vendar pa v precejšnji meri tudi v kulturah severnoameriških Indijancev.⁷⁵

Rigidni **evrocentrize**m (ki je druga plat antropocentrične družbene usmeritve) je dolgo zastiral pogled tudi v kulture Vzhoda in zahodnemu človeku⁷⁶ dolgo onemogočal spoznati razumevanje človekovega odnosa do okolja predvsem v taoizmu.

Drugače kot v okviru zahodne civilizacije, ki je favorizirala um kot metodo spoznavanja, je večina tradicionalnih vzhodnih kultur izhajala iz **komplemen-**

⁷² Pri čemer je (bilo) eno temeljnih meril civiliziranosti (z vidika naše razprave) obseg »kultiviranosti« (izkoriščenosti) narave.

⁷³ Ta se je odražala npr. v normah ki so jih upoštevali v zvezi s prehranjevanjem in drugimi vrstami uporabe živali, rastlin in neživega sveta. Domorodna ljudstva so vsakemu živemu bitju priznavala pravico do življenja. Zato so se izogibali sekanju dreves, raje so uporabljali les odmrlih dreves. Živali so ubijali le za hrano. Prepričani so bili, da so vsa živa bitja naši bratje in sestre. Kljub temu, da je ubijanje neizogibno zaradi prehranjevanja, so bili do živih bitij spoštljivi in hvaležni. J. D. Forbes, nav. delo, str. 25.

Najlepši primer spoštljivega razumevanja okolja je pismo poglavarja Sealtha (Seealth), poglavarja Indijancev Squamish, ameriškega predsedniku Lincolnu (1854): »Zemlja ni človekova last. Človek je last zemlje. Človek nima hierarhičnega položaja v tkanini življenja, človek ni stvarnik tkanine življenja, temveč le nitka v njej. Kar dela s tkanino, dela s samim seboj. Živali, človek, gore in reke tvorijo družino, življenjsko skupnost.« Odlomek, citiran po F. Burger in M. Kuželički, nav. delo, str. 128; glej tudi L. Miller, nav. delo, str. 321–342.

⁷⁴ J. D. Forbes opisuje ekološko zavest Indijancev Navajo kot »*pollen path*« – kot pot življenja, ki je skladna z zavestjo o medsebojni povezanosti živih bitij. J. D. Forbes, nav. delo, str. 2.

⁷⁵ Nekateri ključni elementi sodobne (zahodne) politične filozofije so namreč neposredna dediščina indijanskih kultur. Znan je »indijanski« izvor nekaterih ključnih institucij sodobne (ameriške) demokracije. Za temeljne vrednote demokracije, kot jo poznamo danes, namreč le malo dolgujemo takratni Evropi. Ne izvirajo namreč samo iz grško-rimskih korenin, oplemenitenih s francoskim razsvetljenstvom, kot je splošno razširjeno prepričanje. V sodobno zahodno civilizacijo so vstopile kot dediščina domorodske civilizacije. Kljub modelom idealne države, predstavljene v Platonovi Državi in Aristotelovi Politiki, Evropa ni poznala demokratičnih modelov družbene organizacije. Kljub demokratični retoriki 18. stoletja v Evropi nikoli ni obstajala demokracija. Tako je tudi s federalizmom. To je bilo eno poglobitvinih vprašanj, s katerimi so se soočili ustanovni očetje ZDA (t. i. *The Founding Fathers*), ko so snovali ustavo prihodnjih ZDA. Kako naj združijo trinajst suverenih držav, ne da bi ena posegala v drugo? Prvi, ki je predlagal rešitev, je bil irokeški poglavar Canassatego leta 1744. Predlagal je, naj napravijo tako, kot je to napravilo njegovo ljudstvo, ki je oblikovalo t. i. irokeško ligo, to je skupnost šestih ljudstev. Podrobneje o tem glej S. Pličanič, nav. delo (2003), str. 60–62.

⁷⁶ Razen redkih (znanih) izjem – na ravni filozofije npr. Nietzsche in Bergson (podrobneje glej R. C. Salomon in M. K. Higgins, nav. delo); na ravni sociologije npr. Max Weber (M. Weber, nav. delo, str. 209–224).

tarnosti oziroma **povezanosti umskega in intuitivnega**, iz integralnega oziroma holističnega⁷⁷ načina spoznavanja resničnosti.

Kitajska taoistična filozofija je, izhajajoč iz komplementarnosti umskega in intuitivnega spoznanja oziroma vedenja, razvila arhetipa jin in jang (različna, nasprotujoča si odraza iste realnosti, ki sta v dinamični interakciji), ki predstavljata njen temelj.⁷⁸ Izhodišča (taoistične) filozofije Lao Ceja, enega osrednjih filozofov taoizma (5. stoletje pr. n. št.),⁷⁹ se s poudarjanjem cikličnosti in spremenljivosti ter dinamičnosti interakcije dveh polov enotne realnosti v marsičem ujemajo z grško predsokratsko filozofijo, predvsem s filozofijo Heraklita.⁸⁰

Taoizem pozna omejitve uma kot spoznavnega sredstva oziroma kot instrumenta spoznavanja realnosti. Um oziroma umsko vedenje je sistem konceptov simbolov, konceptov, abstrakcije in na koncu u-besedenja, za katere je značilna linearna struktura. Narava (oziroma realnost) pa je, po drugi strani, večdimenzionalna in kompleksna, zato z abstraktnim sistemom spoznavanja (torej umskega spoznavanja) ni mogoče (v celoti) spoznati realnosti.

Spoznanje resničnosti, ki izhaja iz uma, je torej samo približno in relativno.

V zahodni civilizaciji »uma« smo se šele v zadnjem času, predvsem zaradi spoznanj sodobnih znanosti – ki so, paradoksalno, personifikacija taistega uma – začeli zavedati omejitve, ki jih prinaša zgolj umsko spoznavanje oziroma vedenje.

Ker je precej lažje razumeti našo predstavo o realnosti kot realnost samo, smo (bili) nagnjeni k zamenjevanju. Koncepte in simbole, s katerimi predstavljamo realnost, jemljemo za realnost samo (»zemljevid ni ozemlje«),⁸¹ vzhodne kulture (in tudi Indijanci) pa, po drugi strani, **izhajajo iz spoznavanja realnosti, ki presega umsko spoznavanje** (intelektualno, razumsko mišljenje oziroma čutno empirično dožemanje).

Spoznavanje resničnosti torej poteka neposredno, brez »filtra« konceptualnega mišljenja.

⁷⁷ Izraz »holističen« izvira iz grškega izraza holos (celota) in se nanaša na dožemanje razmerja med deli in celoto. Holistično dožemanje omenjenega razmerja izhaja iz prepričanja, da je značilnosti delov mogoče spoznati le, če spoznamo značilnosti celote: drugačno je kartezijansko, mehanicistično dožemanje razmerja del – celota, ki izhaja iz prepričanja, da je mogoče lastnosti celote spoznati na podlagi (matematičnega seštevanja) značilnosti delov. Primerjaj F. Capra, nav. delo (1991), str. 328–329.

⁷⁸ »Življenje je prepletajoča se harmonija jin in jang.« Prav tam, str. 107.

⁷⁹ Glej podrobneje Fung Ju-Lan, nav. delo, str. 112–123.

⁸⁰ Znana je Heraklitova »dialektika« dinamične in ciklične interakcije nasprotnih polov enotne realnosti. Podrobneje o primerjavi predsokratske filozofije in taoizma v F. Capra, nav. delo (1991), str. 20–25 in 112–118; v K. Jaspers, nav. delo, ter v A. Belsey, *Chaos and Order, Environment and Anarchy*, v R. Attfield & A. Belsey, nav. delo, str. 157.

⁸¹ »The map is not the territory.« – F. Capra, nav. delo (1991), str. 28.

Vedenje, ki izhaja iz takšnega spoznanja, imenujejo »absolutna resničnost«, ker ne izhaja iz konceptualizacij, klasifikacij in abstrakcij uma, katerega spoznanje je vedno le približno, relativno.

Ob tem je izrednega pomena tudi zavest o omejitvah jezika oziroma u-besedenja kot proizvodov uma (kar so, po drugi strani, tudi ugotovitve nekaterih sodobnih zahodnih filozofov, npr. L. Wittgensteina).

Resničnost torej ne more biti predmet abstraktnega mišljenja (uma) in tudi ne prikazljivega vedenja (v smislu pisane ali govorjene besede). Ne more biti ustrezno opisana z besedami, ker leži onkraj domene razuma ali čutov (torej **onkraj domene uma**), od koder izhajajo besede, koncepti oziroma jezik

Iz takega dojemanja resničnosti, narave oziroma vesolja (organske povezanosti oziroma komplementarnosti uma in intuitivnega spoznavanja) pa izhaja tudi drugačno dojemanje vloge človeka v okolju oziroma njegovega odnosa do drugih delov okolja.

Kitajska taoistična filozofija nalaga človeku dolžnost živeti v ravnovesju z drugimi deli okolja.⁸² Namesto antropocentričnega torej ekocentrično dojemanje odnosa človek – narava, ne samo na filozofski ravni, temveč tudi na ravni vsakdanjega življenja.⁸³

Danes torej vemo, da je antropocentrizem zanesljivo imel pomembno vlogo pri uničenju okolja in da smo se glede človekove vloge v naravi (okolju) motili.

Zato bi morali to našo zmoto popraviti.

To pa pomeni, da bi moral naš odnos do okolja v prihodnje temeljiti na dejstvih – in dejstvo je, da smo ljudje del okolja, in ne njegov gospodar. To dejstvo moramo vgraditi v naš odnos do okolja. Seveda je upoštevanje tega dejstva še posebej pomembno, ko v okolje posegamo – ko ga izkoriščamo ali onesnažujemo.

Dejstvo pa je tudi, da danes naš prevladujoč odnos do okolja še vedno temelji na antropocentrizmu⁸⁴ in na prepričanju o večvrednosti zahodne civilizacije.⁸⁵

⁸² Čeprav je tudi taoistična filozofija (religija) usmerjena v doseganje »Božjega« (Tao), tako kot krščanska (sholastična) filozofija, zaradi usmerjenosti krščanstva v onostranstvo med pravili, ki naj jih človek upošteva v tostranstvu, ni najti pravil o sonaravnosti in spoštljivosti pri interakciji z naravo; po drugi strani pa je pot do Tao-a pogojena prav s sonaravnim življenjem v tostranstvu.

⁸³ O ekocentrični dimenziji taoizma glej podrobneje v F. Capra, nav. delo (1991), str. 85–121; Fung Ju-Lan, nav. delo, Konfucij, nav. delo, in v I Ching, Book of Changes.

⁸⁴ Gre za splošno uveljavljeno prepričanje med znanstveniki. Glej podrobneje R. Ulluwishewa, nav. delo.

⁸⁵ V današnjem času je to še posebej jasno ob trčenju zahodnih (krščanskih) vrednot z islamom. Glej podrobneje v T. Ramadan, nav. delo.

In ker temelji na antropocentrizmu, so bili vsi dosedanja napori za uresničenje ciljev trajnostnega razvoja neuspešni. Če želimo zeleno gospodarstvo, če torej želimo drugače naravnano (zmerno pri posegih v okolje) gospodarstvo, ga bomo lahko imeli le, če bomo pri vseh svojih ravnanjih upoštevali, da nismo nad okoljem, da nismo zunaj okolja, da nismo vredni več kot druga živa bitja, da je resnica ravno obratna – da smo torej popolnoma vpeti v okolje, od njega odvisni in njegov enakovreden sestavni del.

Takšno razumevanje našega mesta v okolju (torej ekocentrizem) moramo vgraditi v naš **načrt ukrepanja**, to je v trajnostno preobrazbo družbe.

To pa nadalje pomeni, da moramo ekocentrizem vgraditi v vse dele družbe. **Zlasti v pravo in delovanje države.**

Ker je torej antropocentrizem kot vrednostna podlaga človekovih odnosov z okoljem pripeljal do njegovega uničenja, ni dvoma, da ekološki razlog, ki izhaja iz antropocentrične vrednostne podlage, ne more pripeljati do njegove »obuditve«.

Do njegove »obuditve« lahko pripelje le vrednostna orientacija in s tem pravo, ki bosta izhajala iz ekocentrične vrednostne podlage.

Pravo (pravna filozofija) mora torej izhajati iz ekocentrične ontologije in etike.

Znanstveno spoznanje o človekovi vpetosti v mrežo soodvisnih bitij je nedvomno eno od temeljnih spoznanj naravnega zakona – zakona torej, v katerem je zahodni človek skozi vso zgodovino iskal merila in norme za življenje.

Temeljni naravni zakon, ki je skupen vsem živim bitjem, je njihova soodvisnost in medsebojna povezanost. To pomeni, da ga morajo upoštevati vsa živa bitja. Gre torej za »**kozmično formulo**«, ki človeku kaže njegov položaj v okolju, drugo vprašanje pa je, kakšna naj bo »človeška formula«.

V zvezi s pravili obnašanja, ki naj jih človek upošteva pri svojih odnosih z drugimi živimi bitji, tako, ob omenjenem temeljnem spoznanju, ni več mogoče govoriti o »nerazpoložljivosti«⁸⁶ narave, torej o problemu, zaradi katerega je naravnopravna filozofija prava (bila) obsojena na neuspeh z iskanjem meril in norm za človeško vedenje, »za katere se izkaže, da so odporne proti človeški samovolji«.⁸⁷

⁸⁶ A. Kaufmann, nav. delo, str. 50.

⁸⁷ Prav tam.

Temeljno spoznanje je pridobljeno iz narave, iz katere človek lahko⁸⁸ razbere merila in norme za svoje vedenje do drugih (predvsem) živih bitij.⁸⁹

Temeljno spoznanje in iz njega izhajajoča pravila obnašanja pomenijo torej spoznanje naravnega, kozmičnega zakona (prava) – reda, ki ga mora človek upoštevati pri oblikovanju pozitivnega prava. So torej legitimacija **pravičnega ali pravičnega prava** (vsaj v razmerju do drugih živih bitij).⁹⁰

Omenjeno temeljno spoznanje človeku kaže njegovo izhodiščno vpetost – vpetost v naravo. Človek torej ni le socialno, politično bitje (*zoon politikon*), temveč **je** (in to najprej) **naravno bitje** (*zoon physicon*).⁹¹

Temeljni naravni zakon, kozmični red, torej medsebojna povezanost in soodvisnost vseh živih bitij, je za zahodnega človeka, opredeljenega v *kulturi* kot antipodu *divje narave*,⁹² **najstvo**, ki ga zavezuje k ravnanju, skladnemu s kozmičnim redom.

Podoba narave kot dinamične interakcije medsebojno povezanih in soodvisnih naravnih (živih in neživih) bitij tako pomeni **restavracijo organske podobe narave**.⁹³

Soodvisnost in medsebojna povezanost človeka in vseh delov okolja sta **temelj** ekocentrične ontologije in etike. Obe imata daljnosežne posledice pri oblikovanju prava. Od človeka namreč zahtevata oblikovanje takšnega prava (socialnega reda), ki bo skladen z omenjenim »naravnopravnim«⁹⁴ izhodiščem. **Pri oblikovanju svojega reda, svojih pravil obnašanja, svojega prava moramo torej upoštevati svoj položaj v okolju** (smo del okolja, in ne njegov gospodar) in življenjsko povezanost z drugimi biotskimi skupnostmi.

⁸⁸ Gre za znanstvena, torej umska (racionalna) spoznanja o »kozmičnem zakonu«. Kant je sicer zavrnil možnost racionalnega spoznavanja objektivnega sveta, vendar ne v celoti. Razumu pripisuje možnost apriornega spoznanja objektivnega sveta (torej ne preko čutnosti) v okviru matematično podprtega naravnoslovja. Kant torej dopušča tudi možnost racionalnega spoznanja pravičnega prava, če se do teh spoznanj dokoplamo s pomočjo znanosti. Primerjaj A. Kaufmann, nav. delo, str. 83–86. Tako tudi R. O. Brooks, nav. delo, str. 36.

⁸⁹ Primerjaj H. Hart, nav. delo, str. 178.

⁹⁰ Naravno pravo je bilo vedno mišljeno kot kriterij pozitivnega prava, kot kriterij njegove legitimnosti. Po klasičnem pristopu je naravno pravo temelj pozitivnega prava. Podrobneje glej A. Stres, nav. delo, str. 64.

⁹¹ Primerjaj I. Cifrić, nav. delo, str. 301.

⁹² Kultura kot svet urejenosti kot antipod naravi kot svetu neurejenosti, kaosa izhaja iz že obravnavane podobe narave kot kaotičnega sveta, ki ga mora človek zapustiti. Primerjaj J. Riha Šumič, nav. delo, str. 32–35.

⁹³ Posner ob razpravi o povezanosti naravnega prava s podobo narave ugotavlja usodnost spremembe podobe narave. Eno je bilo govoriti o naravnem pravu v času, ko so naravo dojemali kot izraz božje ljubezni in reda. Povsem nekaj drugega pa v času mehanicizma. Naravno pravo si ni nikoli opomoglo od tistega, kar je Nietzsche imenoval »smrt Bogov«. R. Posner, nav. delo, str. 14.

Ali, če parafraziramo A. Kaufmanna skozi optiko ekocentrizma, »pravo je sklop odnosov, v katerih so ljudje med seboj in do drugih naravnih bitij«. ⁹⁴ Omenjeno (znanstveno) spoznanje o temeljnem zakonu narave se, prevedeno v »filozofski jezik«, glasi: Gre za ontologijo razmerij (med ljudmi ter med človekom in preostalimi deli okolja), to je »temeljno ontologijo«. ⁹⁵

Kakšna pa naj bo človeška formula?

Ta je odvisna od kozmične formule.

Danes je med znanstveniki prevladujoče stališče, da je človekov odnos do okolja v veliki meri povezan z medčloveškimi odnosi. Želja po nadzoru nad (manj vrednim in divjim) okoljem in njegovi podreditvi je neposredno povezana z željo po nadzoru in obvladovanju (manj vrednega, »primitivnega«, nezahodnega in »obarvanega« sočloveka). ⁹⁶

Dokler torej naš odnosa do okolja izhaja iz podobe divje narave, ki jo moramo kultivirati, torej vzpostaviti red, je s tem »okužena« tudi človeška formula. ⁹⁷

Če pa, po drugi strani, naš odnos do okolja izhaja iz naše vpetosti v dinamično harmonično razmerje s preostalim okoljem, temu izhodišču sledi tudi človeška formula. ⁹⁸

Antropološko, torej empirično potrditel omenjene povezave najdemo pri večini nezahodnih (»primitivnih«) kultur. ⁹⁹

Če je torej v zahodni filozofiji prava prevladovala zavest, da pravzaprav ne vemo, kaj je (in kakšno naj bo) (človeško) pravo, je to bila, kot ugotavlja Kaufmann, ¹⁰⁰ samo posledica globlje ležeče negotovosti, kaj je sploh človek. Ali, kot je nekoč rekel Dostojevski: »Mravlja pozna formulo svojega mravljišča, čebela formulo svojega panja – ne poznajo je sicer na človeški, temveč na svoj način – toda več ne potrebujejo. Samo človek ne pozna svoje formule.« ¹⁰¹

Izhodišče za iskanje človekove »formule« pa je prav »temeljno spoznanje«, torej spoznanje o *enosti* resničnosti, katere del je tudi človek. Subjektivno-objektivno pojmovana resničnost, v kateri človek »opazuje« preostalo naravo

⁹⁴ A. Kaufmann, nav. delo, str. 32.

⁹⁵ »Namesto ontologije substance je treba razviti ontologijo odnosov.« Prav tam.

⁹⁶ Glej podrobneje o tem Wenzovo študijo, *Environmentalism and Human Oppression*, v R. Gottlieb, nav. delo, str. 2–21.

⁹⁷ Glej o tem podrobneje C. Merchant, nav. delo, str. 206–215.

⁹⁸ O neposredni povezanosti človekovega odnosa do okolja in njegovega odnosa do sočloveka je v okviru zahodne filozofije pisal že Montaigne. Izhajal je iz podmene, da surov odnos do živali pripelje tudi do surovega odnosa do ljudi (podrobneje glej v A. Kirn, nav. delo, str. 10–11).

⁹⁹ O neposredni povezanosti odnosa posameznih kultur severnoameriških Indijancev do narave in medčloveških odnosov (tudi odnosov med moškim in žensko) glej podrobneje v J. Weatherford, nav. delo, in v J. Forbes, nav. delo.

¹⁰⁰ A. Kaufmann, nav. delo, str. 134.

¹⁰¹ Prav tam.

»od zgoraj« in se sprašuje o svojem lastnem bistvu, seveda ni okvir, v katerem bi lahko razrešili uganko človekove formule.

Omenjeno drugačno ontološko izhodišče človekovega položaja v okolju, torej »ontologija razmerij«, ponuja tudi pomoč pri iskanju »pravičnega, pravičnega« človeškega prava. Le kozmično pravo obstaja objektivno (v naravi), medtem ko mora svoje pravo, svojo »formulo« človek poiskati sam.

Pri oblikovanju svojega reda, svojih pravil obnašanja, svojega prava moramo torej upoštevati svoj položaj v okolju (smo del okolja, in ne njegov gospodar) in življenjsko povezanost z drugimi biotskimi skupnostmi ter dejstvo, da smo vsi ljudje (razviti in nerazviti, kristjani in muslimani, beli in črni itd.) enako-vredni.

Vendar pa je treba, ko iščemo **glavni mehanizem**, zaradi katerega smo »uničili« okolje (in smo enaki, to je »uničevalski«, tudi do soljudi), iti še globlje. Prepričanje o človekovi večvrednosti v razmerju do okolja (in do nezahodnih kultur) samo po sebi ni moglo pripeljati do tako uničevalskega pohoda zoper okolje (in tudi zoper soljudi).

Poiskati moramo globlji mehanizem, ki nas je gnal v to.

1.2.3. Drugi razlog neuspeha – še vedno prevladujoča obsedenost z materialnim

Globlji mehanizem se nanaša na našo obsedenost z materialnim. Ker – v okolje smo tako brezobzirno posegali predvsem zaradi naše materialne nenasitnosti. Želeli smo »vedno več«! Vedno več materialnih dobrin. Ne glede na ceno, ki so jo zato morali »plačati« okolje in pripadniki kultur z drugačno usmeritvijo, drugačnimi vrednotami.

Tudi obsedenost z materialnim je zelo globoko zakoreninjena v naši civilizaciji.

Prepričani smo o **progresivnosti (naprednosti)** (človekovega) razvoja. Glavni razlog za nastanek takšnega prepričanja je v vse večjem obsegu znanstvenega vedenja in ogromnem tehnološkem napredku v času industrijske revolucije. Tako se je oblikovalo prepričanje, da je zgodovina *kronika napredka* oziroma da je zgodovina neprekinjena serija sprememb v eni sami smeri – v smeri neprekinjenih izboljšav.¹⁰²

Čeprav v 18. stoletju niso vsi delili naraščajočega optimizma,¹⁰³ so ostali takšni pogledi, glede na ogromen *materialni* napredek, osamljeni. V obdobju

¹⁰² C. Ponting, nav. delo, str. 150.

¹⁰³ Npr. Thomas Malthus, ki je v svojem delu »Essay on the Principle of Population« (1798) dokazoval, da je zgodovina krožno ponavljanje povečevanja prebivalstva do ekoloških meja (glede na možnost pre-

naslednjih 100 let je prepričanje o progresivnosti (materialnega) razvoja postalo integrativni del zahodne civilizacije.

S prepričanjem o gibanju tega sveta v smeri izboljševanja je bil povezan vse večji obseg izkoriščanja narave, ki so ga videli kot proces izboljševanja divjosti in neurejenosti narave.

Prav na obsežnem izkoriščanju narave in uporabi živali, rastlin in neživega sveta za proizvodnjo materialnih dobrin pa je temeljil razvoj **kapitalističnega gospodarstva**.¹⁰⁴

Duhovni okvir razvoja kapitalističnega gospodarstva je predstavljala, poleg že opisane racionalistične in mehanicistične legitimacije izkoriščanja narave, tudi nova (delovna) etika protestantizma.¹⁰⁵

Omenjeni dejavniki so vplivali eden na drugega. Prepričanje o progresivnosti materialnega razvoja je tako povratno vplivalo na razvoj kapitalističnega gospodarstva.

Pa ne samo to, iz prepričanja o možnosti mehanicističnega spoznavanja zakonitosti vesolja na eni strani in prepričanja o kaotičnem naravnem stanju človeka na drugi strani (Hobbes) je izšlo **prepričanje, da je vzpostavitev urejenosti in uravnoteženosti človeške skupnosti mogoče doseči prav z ustvarjanjem vse večjega materialnega bogastva**.

Po A. Smithu¹⁰⁶ je tako izboljšanje človeške skupnosti (vzpostavitev reda) ekvivalentno s povečevanjem materialnega bogastva.¹⁰⁷ Le-to, torej povečevanje materialnega bogastva s produkcijo materialnih dobrin, je namreč »naravni zakon« gospodarstva, pri čemer *mehanizem*¹⁰⁸ trga kot »nevidne roke« uravnava medsebojno interakcijo **ljudi, ki vsi težijo k istemu cilju – kopičenju materialnega bogastva**.

K utrditvi prepričanja o progresivnosti razvoja (in tudi k oblikovanju antropocentrizma) je pripomogla tudi splošno sprejeta interpretacija Darwinovega odkritja (v delih »Origin of Species« in »Descent of Man«), to je biološke evo-

ljanja), ko lakota in bolezni povzročijo zmanjšanje prebivalstva in ponovno vzpostavitev (ekološkega) ravnotežja. Podrobneje glej prav tam, str. 151.

¹⁰⁴ Za opredelitev kapitalističnega gospodarstva glej M. Weber, nav. delo, str. 7–20.

¹⁰⁵ Weber je prepričljivo pokazal na pomembnost protestantske delovne etike (ki je zahtevala trdo delo in, zaradi asketizma, reinvestiranje pridobljenega bogastva nazaj v proizvodnjo) za razvoj kapitalizma. Glej podrobneje prav tam, str. 166–208.

¹⁰⁶ Adam Smith je v svojem klasičnem delu »Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations« (1776) postavil temelje mehanicistične filozofije gospodarstva. Glej podrobneje v C. Ponting, nav. delo, str. 155.

¹⁰⁷ Po Smithu je edino naravno gibalno človeka kot svobodnega in z drugimi izenačenega posameznika, da (v tekmovalstvu z drugimi) teži h kopičenju materialnega bogastva, in sicer s produkcijo (ali potrošnjo) materialnih dobrin.

¹⁰⁸ Nazoren dokaz Wittgensteinove trditve o jeziku kot odrazu sprejetih vrednot.

lucije človeka oziroma živih bitij na splošno. Darwin je sicer ves čas poudarjal, da je skrivno gibalno evolucije neka povsem slepa sila, ne pa kakršnakoli skrivna tendenca k čedalje večji popolnosti – torej »napredek«. Prav tako se je izogibal izrazu »evolucija«, ¹⁰⁹ da bi preprečil nesporazume, hkrati pa ves čas vztrajal, da ni »nižjega« in »višjega« bitja, ¹¹⁰ temveč je edini kriterij prilagojenost lokalnemu okolju (in so zato vsa živa bitja enakovredna).

Kljub temu so bila njegova spoznanja v rokah filozofov, kot je npr. Herbert Spencer, sprevržena v **dokaz za obstoj progresivnosti razvoja oziroma ne-prestanege povečevanja urejenosti**. Pri tem pa je ta rezultat borbe človeka proti drugim delom narave ¹¹¹ (s predpostavko preživetja najsposobnejšega) in, zaradi človekove superiornosti, s človekom na vrhnji stopnici »velike verige bivajočega«.

V opisanem duhovnem okviru narava tako postane objekt *neomejenega in brezobzirnega izkoriščanja*, kot neposredne podlage materialnemu napredku.

¹⁰⁹ Njegov termin je bil zgolj tehnične narave – »*descent with modification*«.

¹¹⁰ Nesmiselno je govoriti, je že zgodaj poudarjal v svojem dnevniku, in neupravičeno razglamo za najvišje tiste vrste, ki imajo najbolj razvito možgansko strukturo in intelektualne sposobnosti. C. Darwin; citirano po E. Bahovec, nav. delo, str. 47.

¹¹¹ Pri čemer so tudi medčloveške odnose razlagali kot boj za obstanek. S tem so pravzaprav Darwinova spoznanja »uskladili« s socialnim mehanicizmom, po katerem je človek v naravnem stanju, voden pri tem s sebičnimi interesi po kopičenju materialnih dobrin, prav tako v položaju bellum omnes contra omnem (t. i. socialni darvinizem). Racionalistični in mehanicistični rekonstrukciji okolja je v »obdobju razuma« (razsvetljenstvu) sledila še mehanicistična podoba človeške skupnosti v filozofiji T. Hobbesa in J. Lockeja. T. Hobbes je videl človekovo naravno stanje kot stanje ne-reda, kaosa in strahu, ki izvirajo iz človekove sebične, asocialne in nasilne narave. Naravno stanje je neomejena svoboda, vsakdo ima »pravico do vsega, pri čemer tudi drugi ljudje niso izzeti«. Tako kot ne-urejena, kaotična in divja narava so tudi ljudje v naravnem stanju divji, vsakdo je vsakomur volk (homo homini lupus). Ker gre torej v človekovem naravnem stanju za vojno vseh proti vsem (bellum omnium contra omnes), se vsakdo boji vsakogar. Zaradi tega in zato, ker človek uvidi, da mora brezmejna uporaba njegove prvotne svobode pripeljati do njegovega samouničenja, se mu zdi umno iskati mir, kolikor je to mogoče. In tako je to prvi naravni zakon: »Vsakdo si mora prizadevati za mir, dokler je kaj upanja; če ga ne more ustvariti, si sme pridobiti vsa pomožna sredstva in prednosti vojne in jih uporabiti.« Iz prvega izhaja drugi naravni zakon: »Vsakdo naj se prostovoljno, če so tudi drugi pripravljeni na to, odpove svoji pravici do vsega, če meni, da je to potrebno zaradi miru in samobrambe; zadovolji naj se s toliko svobode nasproti drugim, kolikor bi je priznal drugim nasproti samemu sebi«. Hobbesov odgovor na ne-red v človekovem naravnem stanju je torej vzpostavitev miru in nadzora, v obliki države in preko racionalnega pravnega sistema. Njegov »suveren« (ang. sovereign), torej država, naj upravlja človeško skupnost od zunaj, tako kot upravljaavec stroja. »Tkivo«, ki povezuje posamezne dele (ljudi), pa ni, tako kot v organskem modelu, kohezija, temveč strah. Država (in pravo), nastala ex nihilo, je torej v bistvu proizvod strahu. T. Hobbes, Leviathan, pogl. 14; citirano po A. Kaufmann, nav. delo, str. 75–76. Čeprav je Hobbes svoje ugotovitve o naravnem stanju človeka (cupiditas naturalis) zgradil na takrat prevladujočih (danes vemo, da zmotnih) predstavah o »primitivnosti« in »divjosti« severnoameriških Indijancev (glej o tem podrobneje J. Weatherford, nav. delo, str. 127, in K. S. Sanderson, nav. delo, str. 357), pa mehanicistični model družbe izhaja iz aktualnih socialnopolitičnih in ekoloških okoliščin Anglije 17. stoletja (gre za nastajanje tržnega gospodarstva in na splošno za preobrazbo dotedanjega organskega modela socialne organizacije) (glej podrobneje o socialnopolitičnih okoliščinah nastajajočega tržnega gospodarstva v Angliji v C. Merchant, nav. delo, str. 212–215, in v C. Ponting, nav. delo, str. 154–155) in z vidika politične filozofije pomeni njegov odgovor na takratno socialno negotovost.

Za zahodnega človeka ima narava samo še *uporabno* vrednost. Brezobzirno izkoriščanje narave je *podlaga* sodobne ekonomije. Človekova brezobzirnost pa je relativno hitro privedla do *uničenja narave*. To je morda največji dogodek človeške zgodovine vse od izuma poljedelstva, morda celo zunaj-človeške zemeljske zgodovine.¹¹²

Obsedenost z materialnim temelji torej na prepričanju, da je vzpostavitev **urejenosti in uravnovešenosti** človeške skupnosti mogoče doseči prav z **ustvarjanjem vse večjega materialnega bogastva**.

Zadovoljevanje materialnih potreb (materialna dimenzija našega bivanja) kot naš naravni gon je tako zaradi prepričanja, da sta urejenost in uravnovešenost v našem življenju odvisni od »čim več« in »vedno več« materialnega bogastva (to pa je mogoče pridobiti le s »čim več« in »vedno več« poseganja v okolje), postalo edini cilj, ki ga imamo v svojem življenju. Na tej podlagi se je oblikovalo sodobno, to je kapitalistično, gospodarstvo. Še več – celotna družba se je z vsemi svojimi institucijami (tudi pravom) prilagodila, da bi čim bolj »služila« temu cilju.

Dokler naše delovanje temelji na omenjenem mehanizmu, je jasno, da ciljev trajnostnega razvoja ne bo mogoče uresničiti. Ta namreč narekuje zmernost pri poseganju v okolje.

Videli pa smo, da je **temelj mehanizma**, na podlagi katerega delujemo, prav **nezmernost** (ki se »napaja« pri prepričanju, da »čim več« materialnih dobrin prinaša urejenost in ravnovesje).

Danes nam spoznanja znanosti kažejo, da smo se motili tudi glede tega mehanizma.

Med znanstveniki prevladuje stališče, da je ena ključnih zakonitosti narave, ki jo moramo upoštevati, entropija.¹¹³

Zakon entropije (drugi zakon termodinamike) je mogoče pojasniti kot obseg (za življenje) neuporabljive energije.

¹¹² L. White, 1974, The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. Objavljeno v D. in E. Spring, nav. delo, str. 47.

¹¹³ Zakon entropije oziroma drugi zakon termodinamike je tesno povezan z imenom francoskega fizika Sadija Carnota, ki je spoznal veljavnost zakona v parnih strojih že v drugi polovici 19. stoletja, in nemškega fizika Rudolfa Clausiusa, ki ga je dokončno oblikoval prav tako v prejšnjem stoletju (več o nadaljnjem razvoju drugega zakona termodinamike glej v F. Capra, nav. delo (1996), str. 47–51, in v J. Rifkin, nav. delo). V zadnjem času se je znanstvena pozornost usmerila v obravnavo entropije v t. i. odprtih sistemih živega sveta. V zvezi s tem naj omenim le delo I. Prigogine »Order Out of Chaos« (podrobneje o njem glej v F. Capra, nav. delo (1996), str. 86–89) ter J. Lovelocka »Gaia Hypothesis« (podrobneje o tem glej prav tam, str. 100–111), ki v živem svetu kažeta na drugačno sliko razmerja med entropijo in urejenostjo. V živem svetu se namreč ne-red spreminja v red (glej podrobneje o tem prav tam, str. 185–190, in pregledno tudi v J. Rifkin, nav. delo, str. 56–60). Seveda pa so vprašanja entropičnosti oziroma ne-urejenosti tesno povezana tudi z novjšimi spoznanji na področju teorije kaosa (glej podrobneje F. Capra, nav. delo (1996), str. 126 in nasl., in J. Gleick, nav. delo).

Izhajajoč iz prvega zakona termodinamike (ta določa, da je skupen obseg oziroma da je količina energije v vesolju nespremenljiva – energija torej ne more biti ne na novo ustvarjena ne uničena, lahko le spreminja obliko) drugi zakon termodinamike pomeni, da se ob vsaki spremembi oblike energije »plača določena kazen«, ¹¹⁴ ki je v tem, da se s tem zmanjša količina uporabljive (za življenje) energije.

Nesporna veljavnost entropijskega zakona za t. i. zaprte sisteme neživega sveta se kaže v vse večji izčrpanosti neobnovljivih energetskega virov na Zemlji (premog, nafta, plin). Te smo v zadnjih stoletjih uporabljali kot vir energije. Glede na omenjena zakona termodinamike se je zaradi sprememb oblike energije (z zažiganjem premoga, plina ali nafte) povečala entropija oziroma obseg neuporabljive energije. Ta se kaže v uničeni (onesnaženi) naravi, zmanjšanje obsega uporabljive energije pa seveda v hitrem zmanjševanju zaloga premoga, nafte in zemeljskega plina.

Ker je obseg za življenje uporabljive energije **merilo urejenosti** narave, drugi zakon termodinamike kaže na **drugačno usmerjenost narave od do zdaj prevladujočega prepričanja** – ni torej mogoče govoriti o progresivni usmerjenosti, ¹¹⁵ temveč nasprotno, zakon entropije dokazuje smer razvoja vesolja od reda h kaosu. ¹¹⁶

Evolucija kot prilagajanje lokalnemu okolju, in ne kot proces izboljševanja v kozmičnem smislu, je kot zakon živega sveta usmerjena k zmanjšanju entropije oziroma k povečanju urejenosti živih bitij.

Življenje samo je namreč sinonim za negativno entropijo, ker lahko poteka le na podlagi za življenje uporabljive energije. Da organizem živi, si mora zagotoviti dovolj uporabljive energije – življenje je tako stanje uravnoteženosti, stabilnosti, ¹¹⁷ pomanjkanje uporabljive energije povzroči smrt organizma.

¹¹⁴ J. Rifkin, nav. delo, str. 40.

¹¹⁵ J. Rifkin povezuje kozmologijo posameznih kultur z njihovo energetske podlago. Prepričanje o progresivni usmerjenosti je postalo prevladujoče v obdobju prehoda na neobnovljive energetske vire (ki je bilo hkrati obdobje podobe narave kot stroja). S prehodom na neobnovljive energetske vire je človek hkrati prešel iz sveta živosti v svet mrtvih predmetov. Neobnovljivi viri so namreč mrtvi, zreducirani so na golo količino. Ko je človeštvo pohlepno zagrabilo to skladišče energije, je svet živosti vse bolj izginjal v temi. Ob tem rudniku uskladiščene sončeve energije ni bilo treba vsak dan čakati na sončni vzhod, ki je obsijal naravo in dal energijo za življenje. Zdaj je bilo dovolj energije, ki je lahko nadomestila sonce, zato so ljudje začeli verjeti, da ne bodo nikoli več odvisni od narave in njenih muh. Prav tam, str. 96.

¹¹⁶ Torej v človeški zgodovini že videno razumevanje usmerjenosti vesolja. Grki so razumeli gibanje vesolja ciklično, znotraj cikličnosti pa v smeri od urejenosti k neurejenosti. Kulture, ki so slonele na uporabi obnovljivih energetskega virov, so svet doživljale kot neprestano menjavo dob. Menjavo rojstva, življenja, smrti in ponovnega rojstva. Ob obnovljivih energetskega virov je bila ideja razvoja od reda h kaosu ves čas prisotna, saj je spominjala na gibanje življenja na Zemlji. Prav tam, str. 96–98.

¹¹⁷ Pri čemer je, kot ugotavlja nevrobiolog Humberto Maturana, ključna značilnost življenja oziroma živih sistemov samo-organizacija oziroma samo-vzdrževanje – *autopoiesis*. Glej podrobneje o tem v F. Capra, nav. delo (1996), str. 95–100, in v N. Luhmann, nav. delo.

Vendar pa to velja le za živa bitja »navznoter«, torej za življenje samo, medtem ko evolucija kot proces življenja navzven – v razmerju do drugih (neživih) delov narave (torej kot proces uporabe energije) – povečuje obseg neuporabljive energije oziroma povečuje entropijo.

Entropija je torej zakon narave, ki je kot temelj življenja (uporabljiva energija je temelj življenja – čim manj je uporabljive energije, tem težje je živeti) okvir življenjskih (energetskih) okolij posameznih živih bitij.

Spoznati moramo **entropično naravnost svojih energetskih okvirov**¹¹⁸ ter s prilagoditvijo načinov trošenja energije in predvsem količine za življenje potrebne energije z razpoložljivimi energetskimi okviri vplivati na hitrost, s katero poteka proces entropije.

Tako kot druga živa bitja moramo tudi ljudje razviti mehanizme varčne uporabe »svojih« virov energije.

To pa pomeni spremembo odnosa do okolja, torej do »svojega« energetskega vira. Nadaljevanje »kolonizatorske« uporabe energije pomeni destruktivnost, ki je naperjena proti nam samim, saj vse manj uporabljive energije otežuje pogoje življenja.

Nasprotno dosedanjemu prepričanju o materialnem napredku kot sredstvu za povečevanje urejenosti človeške skupnosti (pri čemer je obseg materialnega bogastva merilo kulturnosti, civiliziranosti in »osvobojenosti« človeka) torej drugi zakon termodinamike kaže na njegovo inherentno entropičnost oziroma usmerjenost v nered.

Entropijski zakon tako podira prepričanje o razvoju kot gibanju v smeri stalnega (materialnega) napredovanja ter človeku »zapoveduje« vzpostavitev rušičnega se naravnega ravnovesja oziroma prilagoditev načinov zadovoljevanja človekovih energetskih potreb naravnemu (in energetskemu) ravnovesju.

Glede na obseg uničenega okolja **nam torej entropijski zakon ne »zapoveduje« zgolj obrata (vrnitve) k obnovljivim energetskim virom, temveč tudi obrat od brezobzirnosti pri uporabi narave k njeni obzirni in zmerni uporabi.**¹¹⁹

¹¹⁸ Čeprav entropična usmerjenost posameznih človekovih energetskih okvirov ni sporna, pa je razprava o entropičnosti vesolja hkrati tudi meja (trenutnih?) človekovih sposobnosti racionalnega spoznavanja realnosti. V zvezi s tem naj samo omenimo, da je najširše sprejeta teorija o nastanku vesolja, to je teorija velikega začetnega poka, »usklajena« z drugim zakonom dinamike. Vesolje naj bi po tej teoriji nastalo z eksplozijo začetnega vira energije, pri čemer se je le-ta začela širiti ter pri tem oblikovala galaksije, zvezde in planete. Gibala se je torej od začetnega stanja urejenosti k vse večji neurejenosti, k vse večji entropiji, proces pa naj bi se končal s točko maksimalne entropije, torej točko mirovanja, točko brez uporabljive energije. Ciklična teorija o nastanku vesolja k omenjenemu dodaja, da opisan proces poteka vedno znova, saj naj bi se vesolje, po tem, ko doseže stopnjo maksimalne entropije, ponovno začelo urejati in gostiti, z velikim kozmičnim pokom pa naj bi se celoten proces začel ponovno. Podrobneje glej J. Rifkin, nav. delo, in S. Hawking, nav. delo.

¹¹⁹ Dosedanje izkušnje namreč jasno kažejo, da zgolj obrat k obnovljivim energetskim virom ne zadošča – tudi ti lahko ob ohranjanju brezobzirnosti postanejo neobnovljivi, kar še posebej velja za vode. Glej o

Skoraj uničeno okolje nas je prisililo, da »zaustavimo konje« in spoznamo, da **smo se motili, ko smo bili prepričani, da bomo s čim večjim poseganjem v okolje dosegli večjo urejenost v družbi in večje ravnovesje v naših življenjih.**

Vendar pa moramo v naši analizi iti še **korak globlje.**

Kako je mogoče, da smo verjeli v to temeljno »mantra« kapitalizma?

Da nam bo »čim več« materialnega (poleg zadovoljitve materialnih potreb) prineslo še več od tega – urejenost v družbi in ravnovesje v našem življenju?

Zakaj smo (bili) tako obsedeni z materialnim? Je to splošna značilnost človeka, ali le naše, zahodne civilizacije?

Odgovor na to vprašanje je danes, po stoletjih »teme«, tudi na podlagi spoznanj znanosti na dlani. Tudi zato, ker je tako očiten, da ga ne moremo spregledati.

Temeljno gonilo človeka je želja »biti srečen«. ¹²⁰ Ta želja na najgloblji ravni usmerja naša ravnanja. ¹²¹ Sreča je stanje materialnega in duhovnega blagostanja in je mogoča le, če smo v ravnovesju. Materialno in duhovno. ¹²²

V drugih kulturah ¹²³ so že zdavnaj spoznali, da je pot do sreče povezana z razvojem na obeh področjih našega bivanja, to je materialnem in duhovnem.

Ljudje nismo samo materialna bitja, nismo samo telesa, temveč mnogo več – imenujmo to našo duhovno dimenzijo »duša«.

Pot do sreče je zato pot, na kateri si prizadevamo za materialni napredek, vendar pa tudi za duhovni napredek – za »**rast naše duše**« (za »**osebno rast**«).

Pri tem je cilj materialne rasti zadovoljiti naše materialne potrebe, torej naše »telesne« potrebe.

Cilj duhovne rasti je spoznati, kdo smo »v resnici«. Nismo samo telo in nismo samo um, ki ga sestavljajo misli in prepričanja – vse to se spreminja, mi pa ostajamo. ¹²⁴ Cilj duhovne rasti je prav tako izboljšati se in spoznati, da naša sebičnost in pohlep nismo mi, ker naše bistvo je **ljubezen**, ter spoznati, da sta sebičnost in pohlep odraz **strahu** – ta pa je del **ega**. ¹²⁵

naravni (ne)obnovljivosti površinskih in podzemnih ter atmosferskih voda v E. P. Odum, nav. delo.

¹²⁰ »Sreča je smisel in smoter človekovega življenja« (Aristotel).

¹²¹ Glej podrobneje v Osho, nav. delo (2008), in v E. Tolle, nav. delo.

¹²² Gre za vse bolj razširjena spoznanja tudi znotraj etablirane psihologije. Primerjaj npr. S. Grof, nav. delo (2012).

¹²³ Npr. v kitajskem taoizmu, kulturi Aboriginov in drugih »naravnih« ljudstev.

¹²⁴ Glej podrobneje v Z. Železnikar, nav. delo.

¹²⁵ V človeku je stabilno zavestno jedro, svobodna duhovna zavest (»duša«), ki pa je podvrženo motilnemu dejavniku. Ta dejavnik je lažni jaz ali ego. Ta je tisti, ki zasenči svobodno duhovno zavest in nas prekrije z miselno navlakom, ki nam komajda še pusti dihati. Na nenehno izmenjujoče se pobude ega se brez razmišljanja odzivamo in izgubljammo stik s samim seboj. Ego je kot temen oblak, ki zakrije naše notranje

Cilj duhovne rasti je doseči **ljubezen – ljubezen do sebe, ljubezen do so-ljudi in ljubezen do drugih živih bitij**. In ko smo v stanju ljubezni, ljubezen dajati.

Ljubezen do sebe nas pomirja in osrečuje in je znak univerzalne odgovornosti do drugih. Ker če se dobro počutimo v sebi, veliko bolje delujemo v vseh drugih vidikih življenja.¹²⁶

Sreča je potem »stranski produkt« našega delovanja v ljubezni.¹²⁷

Jasno je torej, da lahko srečo dosežemo le ob zavzemanju za materialno, gospodarsko rast **in hkrati ob zavzemanju za našo duhovno (osebno) rast**.

Ko se ozremo nazaj – v našo preteklost – pa zgroženi ugotovimo, kako usodno »slepi« smo bili, ko smo, iščoč srečo, bili prepričani, da jo lahko najdemo samo v materialnih dobrinah.

Pomembnosti duhovne rasti za doseganje sreče se v naši civilizaciji nismo zavedali. Še več – vsak poskus pokazati in ozaveščati, da brez duhovne rasti ne gre, da je usmerjenost v materialno zaradi zadovoljevanja materialnih potreb pomemben del našega bivanja, vendar pa je za doseganje sreče ključnega pomena duhovna rast, in da je ključna »dobrina«, ki jo z njo pridobimo, to je ljubezen – je bil v kali zatrt.¹²⁸

Še danes je, žal, v naši civilizaciji takšen pogled dominanten – kar se kaže v percepciji duhovnega kot manjvrednega, neresnega in neznanstvenega.¹²⁹

Na srečo se to v zadnjem času hitro spreminja. Vse več je znanstvenih dokazov o pomenu duhovnega v naših življenjih in vse bolj se razgalja naša »usodna domišljavost«, ko smo ta del nas samih in njegovo vlogo v naših življenjih popolnoma prezrli.¹³⁰

Čeprav sem prepričan, da za to, da se zavemo pomena duhovnega, ne potrebujemo znanstvenih dokazov,¹³¹ pa so ti pomembni, ker je znanost ena ključnih (poleg prava) socialnih ustanov Zahoda. Vedenju, ki ga (o človeku in

sonce – dušo. Ko nadzira naše čustvene in miselne procese, ega ni lahko prepoznati, ker nenehno menja vloge: zdaj nas navda z užaljenostjo, zdaj z jezo, pozneje z malodušjem ali obupom, ljubosumjem, pohlepom. Podrobneje o egu glej Osho, nav. delo (2008). Glej več o tem tudi v J. Krishnamurti, nav. delo (1995). Glej tudi E. Tolle, nav. delo.

¹²⁶ Primerjaj Osho, nav. delo (2001), str. 59–63.

¹²⁷ R. Ulluwishewa, nav. delo, str. 35.

¹²⁸ Podrobneje o uničenju »modrih« žensk, to je tistih, ki so (še) razpolagale z znanjem o tem, kdo smo, da smo več kot le telo, o pomembnosti duhovnega in z ogromnim zdravilskim znanjem glej v G. Heinsohn in O. Steiger, nav. delo.

¹²⁹ V zadnjem času je takšen celovit pogled na človeka sicer vse bolj prisoten v etabrirani psihologiji, psihoanalizi in psihoterapiji. Vendar kljub temu še vedno potisnjen na (družbeno) obrobje.

¹³⁰ Celovito o tem v R. Ulluwishewa, nav. delo. V Sloveniji glej npr. I. Kononenko, nav. delo.

¹³¹ Umsko dojemanje resničnosti je omejeno – glej podrobneje v poglavju 1.2.2. te razprave.

njegovem položaju v okolju) »proizvaja« znanost, namreč, vsaj v okviru razvitih zahodnih kultur, verjame večina.

Ob vsem povedanem je torej jasno, da **je želja biti srečen glavni mehanizem, ki »poganja« človeka**. Jasno je tudi, da sreče ni mogoče doseči samo z materialnim razvojem in zadovoljevanjem materialnih potreb, temveč tudi (in zlasti) z duhovnim razvojem.¹³²

Jasno je tudi, da smo zaradi »odstranitve« tega vedenja iz naše civilizacije bili, išoč srečo, usmerjeni samo v materialni razvoj.

In smo zato, v tem (nikoli zadovoljenem) hlastanju po sreči vse bolj nezmerno posegali v okolje, misleč, da bomo z vedno več materialnimi dobrinami končno le postali srečni.

Rezultat so znani in porazni. Skoraj uničeno okolje, skoraj iztrebljene kulture, ki so se zavedale pomena duhovnega razvoja. In velik del človeštva, pah-njen v revščino ter na rob preživetja.¹³³

Trajnostni razvoj kot rešilni načrt je, tako kot je bil oblikovan, dobra podlaga za spremembo. Vendar pa je, po tej analizi, tudi jasno, zakaj smo bili do zdaj neuspešni pri njegovem uresničevanju.

Glavni cilj trajnostnega modela, to je sprememba človekovega odnosa do soljudi in do okolja, bo mogoče uresničiti le, če si bomo začeli prizadevati tudi (in predvsem) za duhovno rast – za ljubezen. Popolnoma očitno je, da brez tega, torej brez ljubezni do sočloveka in do okolja, ne bo nobene spremembe.

Trajnostna gospodarska rast (ang. *sustainable economic growth*) zato ni mogoča brez **duhovne rasti** (ang. *spiritual growth*).

Ni mogoča brez (»prebujenih«) ljudi, ki se bodo zavedali, da je pot do sreče pot uravnovešenosti materialnega in duhovnega. Materialnega razvoja in duhovnega razvoja.

Za nas to danes pomeni, da moramo sprevideti, da ni res, da lahko postanemo srečni samo z posedovanjem materialnih dobrin, v kar smo bili do zdaj prepričani. In temu (pridobivanju materialnih dobrin) podredili vse: svojo politično, socialno in ekonomsko organizacijo ter zasebno življenje.

Spoznati moramo, da je ta, materialni, del našega bivanja sicer pomemben, vendar **sreče ne moremo najti zunaj sebe. Srečo lahko najdemo samo v sebi – v ljubezni (do sebe in do drugih).**¹³⁴

¹³² Podobno tudi Maslow – glej o tem podrobneje v P. W. King, nav. delo.

¹³³ Večina teh tako zaželenih materialnih dobrin oziroma bogastva pa v rokah peščice bogatih – za katere lahko z veliko verjetnostjo trdimo, da niso srečni.

¹³⁴ R. Ulluwishewa, nav. delo, str. 36.

Če torej želimo trajnostno gospodarsko rast, torej nadaljnjo gospodarsko rast in hkrati ohranjeno okolje, moramo večino svoje energije nameniti človeku.

Glavni razlog našega neuspeha pri uresničitvi trajnostnega razvoja je v prej opisanih prepričanjih (antropocentrizem in materialno bogastvo kot edina pogoja za srečo), ki so globoko zasidrane v naši notranjosti.

Do zdaj se v prizadevanjih za uresničitev trajnostnega razvoja še nismo soočili s tem. Brez spremembe teh prepričanj oziroma mehanizmov pa ne moremo uresničiti trajnostnega razvoja – ne moremo trajnostno zagotavljati materialnih dobrin in ne moremo zagotoviti pravične (enakomernejše) razdelitve materialnih dobrin med ljudi. In seveda ne moremo oblikovati pogojev za srečo vsakega posameznika.

Kot je bilo že navedeno, je danes vse več znanstvenih dokazov, ki kažejo, da **sta omenjena mehanizma znak naše »duhovne nerazvitosti«**.¹³⁵

Z našo usmeritvijo (tudi) v duhovni razvoj in duhovno rastjo bomo zmožni nadomestiti **strah (ego** – ang. *selfishness*), ki poganja omenjena mehanizma, **z ljubeznijo** (ang. *selfless love*). Ta nam bo omogočila uresničiti trajnostni razvoj, to je izkoreniniti revščino in doseči trajnostno gospodarsko rast. In – biti srečen!

Le človek, ki bo lahko živel uravnovešeno – imel torej možnost razvoja svoje materialne in duhovne dimenzije – bo zmožen uresničiti cilj trajnostnega razvoja. Z energijo, vloženo v človeka, bomo avtomatično dosegli tudi spremembo v odnosu do okolja. Ker človek, ki zadovoljuje vse svoje »potrebe«, materialne in duhovne, in živi v ljubezni (do sebe, drugih ljudi in drugih živih bitij), svoja ravnanja uravnava skozi ljubezen. To pa pomeni zelo drugačen odnos do soljudi in tudi zelo drugačen odnos do okolja, kot ga poznamo danes.

Zato so **okoljski** in **gospodarski** cilji trajnostnega razvoja odvisni od njegovih **socialnih** ciljev.

Z vidika načela trajnostnega razvoja, kot je bilo oblikovano, to pomeni: zagotoviti vsem ljudem tega sveta pogoje, v katerih bodo imeli dovolj materialnih dobrin (da bodo lahko zadovoljili svoje materialne potrebe). Glavni cilj mora torej biti odprava revščine in zmanjšanje ogromnih (absurdnih!) razlik med bogatimi in revnimi. Vendar, to ni dovolj! **Glavni cilj mora biti tudi vsem ljudem tega sveta zagotoviti pogoje, v katerih si bodo lahko prizadevali za duhovno rast.**

Edini način za uresničitev okoljskih in ekonomskih ciljev trajnostnega razvoja, za katere se zdi, da so bili v ospredju (ob oblikovanju načela in še danes), je, da kot glavni cilj obravnavamo socialnega (ki je, kot vse kaže, bil bolj »nujno

¹³⁵ Prav tam, str. 33.

zlo«). Brez »okrepitve socialnega«, brez vlaganja v materialni in duhovni razvoj ljudi ne bo sprememb!

Ključen za uspeh trajnostnega modela je torej prav njegov **socialni vidik**. Odnos do okolja lahko spremenimo le tako, da spremenimo odnos do sebe in do drugih ljudi (in drugih živih bitij), to je, da te odnose zgradimo na ljubezni, in ne na strahu.

Tisto, **kar manjka v obstoječem trajnostnem modelu** je torej dvojje:

zavedanje, da je njegov socialni vidik ključnega pomena za uresničitev celotnega modela,

zavedanje, da ni dovolj zagotoviti le **materialnega blagostanja** (ang. *economic well-being*) za vse ljudi, temveč tudi (in predvsem) **duhovno blagostanje** (ang. *spiritual well-being*) – le take okoliščine namreč omogočajo, da »postanemo srečni« – ta želja pa je temeljno gonilo človeka.

Medtem ko je materialno blagostanje (za vse!) že del trajnostnega modela (čeprav, kot smo videli, je bilo do zdaj ravno na tem področju najmanj narejenega), pa je **usmeritev v duhovno rast povsem nova**.

Zaradi njenega pomena za nas in zaradi njene dolgotrajne »odsotnosti« iz našega življenja in socialne organizacije bi ji morali v prihodnje nameniti posebno skrb in energijo.

Zato bi moral biti naš **prvi korak vrniti »duhovno«** v našo **socialno, politično in ekonomsko organizacijo**.

Ker je načelo trajnostnega razvoja »rešilni načrt« in je zato temelj našega delovanja v prihodnje, bi ga morali najprej vključiti vanj.

2. Dopolnitev načela trajnostnega razvoja

Da bi lahko uresnili cilje trajnostnega razvoja, moramo torej načelo trajnostnega razvoja **dopolniti**.

Vanj moramo vključiti spoznanje, da smo ljudje del okolja, in ne od njega ločeni. Prav tako Zahod ni več vreden od drugih kultur. Svoja ravnanja v razmerju do okolja in do drugih kultur ter spremembo odnosa do okolja (iz do zdaj nezmernege v zmernege) moramo usmerjati ob upoštevanju tega dejstva.

Spoznanje o enosti vsega na tem planetu moramo vgraditi v naš odnos do okolja in do soljudi.

Okolja torej ne smemo več razumeti le kot objekta za zadovoljevanje svojih potreb. Kriterij varstva okolja ne sme biti le človek in njegovo udobje oziroma zdravje, temveč tudi »zdravje« živali in rastlin.

Zaradi naše tesne povezanosti z drugimi deli okolja lahko namreč za svoje materialne potrebe (in potrebe prihodnjih rodov) poskrbimo le, če poskrbimo tudi za druga živa bitja oziroma za druge dele okolja.

Naše »zdravje« je namreč v celoti odvisno od njihovega »zdravja« oziroma preživetja, od ohranjenosti gozdov, čistosti vode in prsti ter zraka.

Prav tako z egoizmom in sebičnostjo v razmerju do drugih, manj razvitih družb ljudje v razvitih družbah najbolj škodujemo prav sami sebi. »Rešitev« okolja, ki si je želimo, je namreč odvisna od skupnega prizadevanja. »Vsi smo v istem čolnu«. Vsi smo enaki v tem, da smo del okolja. In vsi smo enaki pri njegovem reševanju oziroma pri celoviti preobrazbi našega odnosa do okolja. Vendar pa morajo biti pri tem bremena tega prizadevanja pravično razdeljena med razvite in nerazvite, med bogate in revne.

Ker so bogati (razviti)¹³⁶ najbolj odgovorni za današnje stanje (uničenost okolja, revščina oziroma prevelike razlike med bogatimi in revnimi), morajo nositi tudi največji del tega bremena.¹³⁷

Čeprav se takšna zahteva na prvi pogled zdi utopična, pa menim, da postane ob zavedanju, da sicer ne bomo zmožni uresničiti ciljev trajnostnega razvoja, precej bolj realistična. Tudi ko gre za to vprašanje, je zelo nazoren razvoj dogovarjanj držav o tem, kako se soočiti s podnebnimi spremembami. Ta namreč kaže, da razvitim državam postaja vse bolj jasno, da bo zmanjšanje podnebnih sprememb mogoče doseči le ob upoštevanju enakosti ljudi, narodov.¹³⁸

Z vidika jedra moje razprave (v nadaljevanju), to je kako z novimi spoznanji dopolnjeno načelo trajnostnega razvoja uveljaviti v praksi in kakšno vlogo bi morala pri tem imeti pravo in država, bi rad razjasnil še, ali je pri tem pomembno tudi vprašanje nagiba, torej vprašanje, ali varujemo »zdravje« drugih delov okolja (živali in rastlin) zgolj zaradi svojih koristi, ali pa tudi zaradi njihovih lastnih »koristi«.

Nagib je lahko *avtonomen, intrinzičen* in izhaja iz podmene, da so živali in rastline, pa tudi neživi svet, vrednote tudi same po sebi, in ne zgolj v razmerju do naših potreb in koristi. Okolje je torej treba ohranjati ne le zaradi pomembnosti

¹³⁶ Gre za t. i. države WEIRD (*Western, Educated, Industrialized, Rich Democracies*).

¹³⁷ To je danes že del globalnega dogovora o preprečevanju podnebnih sprememb. Tudi nekateri pravni instituti podnebnega prava (Climate Change Law) imajo to funkcijo – npr. »skupne naložbe«. Glej podrobneje S. Pličanič, nav. delo (2010), str. 677–701.

¹³⁸ Glej več o tem v politiki EU v zvezi s podnebnimi spremembami v Climate Action; <www.ec.europa.eu/clima/policies/international/negotiations/future/index_en.htm> (18. 7. 2015).

(vrednosti), ki ga ima za nas, temveč tudi zaradi živali, rastlin in neživega sveta (oziroma zaradi pomena, ki ga ima zanje).¹³⁹

Po drugi strani pa je nagib lahko *heteronomen, instrumentalen, utilitarističen* in izhaja iz podmene, da je okolje vrednota le toliko, kolikor je pogoj in sredstvo za zadovoljevanje naših materialnih, estetskih in drugih potreb. Dolžnosti zaščititi živali in rastline in neživi svet naj bi imeli samo toliko, kolikor bi njihovo uničevanje lahko prizadelo naše interese. Takšno razumevanje zanika, da bi imela druga živa bitja (in neživi del okolja) svojo lastno (intrinzično) vrednost, neodvisno od vrednosti za človeka.

Na prvi pogled se zdi, da vprašanje nagiba oziroma etičnega vzvoda ni pomembno, v vsakem primeru morajo biti objekt varstva človek in druga živa bitja oziroma medsebojna povezanost vseh (*naravno ravnovesje*), kar je pomemben napredek v primerjavi z dosedanjim objektom varstva – zgolj človekovim »zdravjem«.

Vendar pa se prav določitev točke naravnega ravnovesja (ki je v naših rokah – v rokah znanosti) kot meje, ki je človek ne sme preseči, *lahko* razlikuje glede na heteronomnost ali avtonomnost nagiba. Ugotovimo torej lahko, da ima avtonomnost nagiba nedvomno strožja merila glede obremenjevanja okolja. Zahteva namreč, da se moramo vzdržati obremenjevanja vedno, ko zaradi tega lahko pride do rušenja naravnega ravnovesja, torej tudi takrat, ko zaradi tega ne bi neposredno trpele naše koristi. Naše »zdravje« je namreč (zaradi medsebojne povezanosti in soodvisnosti) v celoti odvisno od »zdravja« okolja oziroma njegovega preživetja, od ohranjenosti gozdov, čistosti vode in prsti ter zraka.

V načelo trajnostnega razvoja pa moramo vključiti predvsem spoznanje, da je njegov socialni vidik (to je človek) ključnega pomena za uresničitev celotnega modela. Pri tem je ključno zavedanje, da ni dovolj zagotoviti le materialnega blagostanja za vse ljudi, temveč tudi (in predvsem) duhovno blagostanje – le take okoliščine bodo namreč ljudem omogočile, da postanejo srečni.

Medtem ko je materialno blagostanje, kot je bilo že navedeno, že del trajnostnega modela, pa je **usmeritev v duhovno rast nekaj novega**. Zaradi njene velikega pomena bi ji morali v prihodnje nameniti posebno skrb.

Pojem človekov »razvoj« torej ne sme več zajemati **le materialnega razvoja** (gospodarske rasti), temveč **tudi duhovni razvoj** (duhovno rast).

Le če si prizadevamo za razvoj na obeh področjih, lahko zares govorimo o »razvoju«. In le v tem primeru je materialna plat »razvoja« lahko »trajnostna«, torej taka, da ohranja okolje.

¹³⁹ Primerjaj A. Kirn, nav. delo, str. 18–21. Priredba Kantovega kategoričnega imperativa, ki velja za moralna razmerja med ljudmi, bi se torej glasila takole: nikoli ne obravnavaj naravne entitete zgolj kot sredstvo za svoje lastne smotre. Postopaj z njo ekološko, tako, da bi tvoje ravnanje lahko postalo splošni zakon, ki zagotavlja trajen obstoj človeškega rodu in življenja sploh. Prav tam, str. 20.

Za to, da spoznamo da je del razvoja poleg materialnega tudi duhovni razvoj, niso potrebni znanstveni dokazi.

Le pogled vase.

Vsak zase ve, da ni le telo in da nima samo materialnih potreb. In da tudi ko so te zadovoljene, oziroma še več, tudi ko ima svoji lasti ogromno materialno bogastvo, je tu še duhovna plat našega bivanja. Tudi »duhovne potrebe« morajo biti zadovoljene. Tako smo »narejeni«, takšno je naše »naravno stanje«.

Ko torej govorimo o človekovem »razvoju«, govorimo vedno o materialnem in duhovnem razvoju.

Le v tem primeru gre za »razvoj« v smislu poti k sreči. Biti srečen je, kot smo že ugotovili, naše temeljno gonilo.

Zdaj vemo, da pot do sreče pelje preko »razvoja«, to je materialnega in duhovnega.

Ker vemo, kaj je **naš (vseh ljudi) cilj**, kaj je naše temeljno gonilo, moramo to opredeliti kot **naš skupen cilj**.

Biti srečen bi torej morali opredeliti kot naš skupen cilj (skupen cilj človeštva). Ker je trajnostni model »rešilni načrt«, moramo vanj vključiti kot **naš temeljni cilj prav to – torej biti srečen**. Materialni in predvsem duhovni razvoj pa kot pot k uresničitvi tega cilja. S prizadevanjem za materialni in predvsem duhovni razvoj bomo lahko dosegli tudi ohranjeno okolje in zmanjšali razlike med bogatimi in revnimi ter odpravili revščino.

Samo v hkratnem prizadevanju za materialno in duhovno rast lahko pride-mo do spoznanj o sebi, do ljubezni do sebe in do drugih.

Potrditev omenjenih spoznanj in hkrati enega prvih korakov k »obogatitvi« načela trajnostnega razvoja s predlaganimi dopolnitvami pomeni resolucija OZN o sreči iz leta 2011 – **UN Resolution 65/309, Happiness: towards a holistic approach to development**.¹⁴⁰

Ta izhaja iz »doseganja sreče« kot temeljnega človekovega cilja. Prav tako poudarja, da materialni razvoj oziroma gospodarska rast (merjena z bruto do-mačim proizvodom – BDP) ni (zadostno) merilo blagostanja oziroma sreče.

Zato poudarja nujnost preoblikovanja obstoječe razvojne paradigme v novo, s celovitim pogledom na razvoj, ki bo poleg materialnega vključeval tudi duhovnega.¹⁴¹

¹⁴⁰ Glej podrobneje <www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/65/309Y> (18. 7. 2015).

¹⁴¹ Glej podrobneje na <www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/NOTEONHAPPINESSFINALCLEAN.pdf> (18. 7. 2015).

Le takšen razvoj je lahko trajnosten. In le takšna razvojna paradigma lahko vključuje tudi zavest o vpetosti človeka v okolje in medsebojni soodvisnosti vseh delov okolja.¹⁴²

Resolucija poudarja, da bi morale države in njihove vlade spremeniti svoje prioritete pri oblikovanju razvojne politike (ang. *policy*) in vanjo kot cilj postaviti »doseganje sreče«. To pa je mogoče le, če si prizadevamo tudi za nematerialno (duhovno) rast in blagostanje.¹⁴³

Ključno pa je, da »doseganje sreče« z materialnim in duhovnim razvojem postavlja kot cilj trajnostnega razvoja.

Glede na opisane aktivnosti OZN najbrž lahko pričakujemo, da bo naslednje srečanje OZN namenjeno sreči in trajnostnemu razvoju.¹⁴⁴

Pri tem Sachs in drugi predlagajo, da bi za spremljanje »sreče« (namesto dosedanjih načinov, ki so pokazali omejeno uporabnost)¹⁴⁵ uporabili model »indeksa sreče«, ki ga uporabljajo v Butanu.

Ta izhaja iz holističnega pogleda na razvoj in ga razume kot povezavo materialnega in duhovnega razvoja. Oba sta pogoj za doseganje sreče. Sreča je materialno in duhovno blagostanje. Indeks sreče je oblikovan kot okvir za različne ukrepe, katerih cilj je doseči, da bi bilo čim več ljudi v Butanu srečnih.¹⁴⁶

Tudi v zaključni resoluciji konference OZN o trajnostnem razvoju Rio+20 »The future **we want**« države ugotavljajo, da je treba načelo trajnostnega razvoja razširiti tako, da bo poleg materialnega vidika razvoja vključevalo tudi »nematerialnega«.¹⁴⁷

Za usmeritev EU lahko ugotovimo, da se EU prav tako zaveda pomena »obogatitve« obstoječe razvojne paradigme in preoblikovanja trajnostnega

¹⁴² Glej podrobneje v Defining a New Economic Paradigm: The Report on High-Level Meeting on Well-Being and Happiness, 2012, UN Report, New York; <https://docs.google.com/gview?url=http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/617BhutanReport_WEB_F.pdf&embedded=true> (18. 7. 2015).

¹⁴³ Prav tam.

¹⁴⁴ Glej podrobneje v T. Corcoran, nav. delo.

¹⁴⁵ Da je »sreča« bistvenega pomena, kaže tudi dosedanje merjenje sreče s t. i. indeksom sreče (ang. happiness index). Vendar ima ta način bistveno pomanjkljivost, to je, da se v glavnem nanaša na države WEIRD (Western, Educated, Industrialized, Rich Democracies) in, kar je še bolj pomembno, da se nanaša na materialne vidike našega bivanja. Glej o tem podrobneje v obrazložitvi omenjene resolucije OZN; <www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/NOTEONHAPPINESSFINALCLEAN.pdf> (18. 7. 2015).

¹⁴⁶ Glej podrobneje v Defining a New Economic Paradigm: The Report on High-Level Meeting on Well-Being and Happiness, 2012, UN Report, New York; <https://docs.google.com/gview?url=http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/617BhutanReport_WEB_F.pdf&embedded=true> (18. 7. 2015).

¹⁴⁷ Resolucija OZN (Rio+20) št. 66/288 The Future We Want, paragraf 38; <www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/66/288&Lang=E> (18. 7. 2015).

modela. »Vključujoče zeleno gospodarstvo«, ki je temeljni cilj EU,¹⁴⁸ je namreč model, s katerim naj bi poleg materialne rasti zajeli tudi nematerialno.

To jasno izhaja tudi iz vsebine konference Evropske komisije »Beyond GDP«,¹⁴⁹

Omenim naj še, da tudi Deklaracija ZDA o neodvisnosti (*The US Declaration on Independence*) govori o »doseganju sreče« kot neodtujljivi človekovi pravici. Pri tem s »srečo« razume stanje materialnega in zlasti duhovnega blagostanja, katerega glavna vsebina je zavedanje lastne vrednosti in ljubezni do sebe ter do drugih. Prav vidik »dajanja« ljubezni je še posebej poudarjen, kar pomeni, da so se *Founding Fathers* dobro zavedali »naravnih zakonitosti«.¹⁵⁰

3. Uresničitev trajnostnega razvoja – vloga države in prava

3.1. PRAVNOFILOZOFSKA IN POLITIČNOFILOZOFSKA IZHODIŠČA

Cilj trajnostnega razvoja je torej »doseganje sreče« za vse. Sreča pa je materialno in duhovno blagostanje. Cilj je seveda tudi ohranitev okolja.

Želimo si torej materialnega napredka in pravičnejše razdelitve materialnih dobrin med ljudi – zmanjšati razlike med bogatimi in revnimi in odpraviti revščino ter ohraniti okolje. Temeljni pogoj za to je (tudi) duhovni napredek. Rezultat duhovnega napredka, to je ljubezen (do sebe in do drugih), je (ob materialnih dobrinah) temelj za doseganje sreče. Srečni smo lahko le, če se razvijamo tako na materialni kot tudi na duhovni ravni.

To spoznanje se vse bolj širi. Najprej ga moramo vključiti v naš »rešilni načrt«, to je načelo trajnostnega razvoja. Prej opisane aktivnosti kažejo razvoj v tej smeri.

Naslednje pa je vprašanje **uresničitve (končno!) trajnostnega razvoja v praksi, v vsakdanjem življenju**. Glede na njegovo dosedanje »odsotnost« je

¹⁴⁸ Europe 2020: A European Strategy for smart, sustainable and inclusive growth, objavljena na: <www.ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> (18. 7. 2015).

¹⁴⁹ Glej podrobneje <www.ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/index_en.html> (18. 7. 2015).

¹⁵⁰ O tem več v referatu sodnika ameriškega Vrhovnega sodišča (Supreme Court) Anthonyja Kennedyja na National Conference on Citizenship (2005), kjer je ugotovil, da je kmalu po oblikovanju deklaracije takšno razumevanje sreče »izpuhtelo«. Glej podrobneje v What did the founding fathers mean by »pursuit of happiness«; <www.blog.dictionary.com/happiness/> (18. 7. 2015).

naša glavna naloga v naša življenja **vrniti duhovno**. To mora postati del naših življenj kot nekaj vsakdanjega in naravnega.

Ni dovolj reči, da je duhovna rast osebna zadeva vsakega posameznika. Situacija, v kateri smo, zahteva organizirano ukrepanje. Če želimo doseči temeljne cilje trajnostnega modela, to je ohranitev okolja za nas in za prihodnje rodove ter dostojno življenje za vse, moramo za vrnitev duhovnega v naša življenja ukrepati **organizirano**.

Vrnitev duhovnega v naša življenja je tako pomembna, da je v skupnem, **javnem interesu** vseh.

Za zagotavljanje dobrin, ki so v javnem interesu, pa imamo **državo in pravo**.

Pri vrnitvi duhovnega v našo civilizacijo, v naša življenja, morata zato sodelovati država in pravo.

Še več, menim, da bi to morala postati ena glavnih nalog sodobne države – »trajnostne države« (ang. *sustainable state*) in sodobnega »trajnostnega prava« (ang. *sustainable (development) law*).

Država in pravo sta namreč ves čas »služila« dosedanjemu temeljnemu cilju – to je materialnemu napredku. Kot sem že pokazal,¹⁵¹ se je temu prilagodila celotna družba s pravom in državo kot ključnima »orodjema«.

Če torej želimo spremembo, če želimo uresničitev ciljev trajnostnega razvoja, je zato ključnega pomena, da **zdaj državo in pravo prilagodimo tako, da kot njun cilj opredelimo »doseganje sreče«, kot pot do nje pa tudi (poleg materialnega) duhovni razvoj**.

V tem prelomnem času postaja vse bolj jasno, da je glavna naloga države in prava, da postaneta glavno orodje človeštva za uveljavitev trajnostnega razvoja. Vse kaže, da bi ob preostalih »klasičnih« funkcijah, ki so bile ključne v preteklosti in so seveda pomembne še danes (varnost, obramba, in druge), morala danes njuna osrednja funkcija postati zagotavljanje informacij, znanj, metod za **duhovno (osebno) rast** (ang. *personal growth*).¹⁵²

V ta okvir spada tudi pomoč, ki naj jo država in pravo zagotovita vsem, ki se na poti duhovne rasti znajdejo v težavah.

To je, kot smo ugotovili, temeljni pogoj za spremembe v medčloveških odnosih in za spremembo v odnosu do okolja. Vzporedno s tem pa mora biti naloga države in prava **nadgraditi dosedANJI pravni sistem na področju varstva okolja ter oblikovati pravni sistem, ki bo spodbujal zeleno gospodarstvo**

¹⁵¹ Glej podrobneje v S. Pličanič, nav. delo (2003), str. 30–51.

¹⁵² Pri tem naj opozorim na velik potencial, ki ga ima pri tem sodobna, zlasti informacijska tehnologija.

(kar vključuje tudi pravičnejšo razdelitev materialnih dobrin, torej zmanjšanje razlik med bogatimi in revnimi in odpravo revščine).

Državo in pravo moramo torej »uporabiti« pri doseganju teh ciljev.¹⁵³

Podlaga za opredelitev zagotavljanja trajnostnega razvoja (s ciljem omogočiti ljudem »biti srečen«) kot naloge države in prava je opredelitev temeljnega cilja trajnostnega razvoja, to je **sreče** (in poti do nje, to je materialnega in duhovnega razvoja – kar vključuje zmanjšanje razlik med bogatimi in revnimi in odpravo revščine ter ohranitev okolja) **kot temeljne in skupne pravne vrednote**.

Zato menim, da bi morali »**doseganje sreče**« **opredeliti kot kriterij (pravičnega) prava**.

Pravično je torej tisto pravo, ki omogoča »doseganje sreče«.

To pa je mogoče le ob materialni in zlasti duhovni rasti. Duhovna rast in njen rezultat, to je ljubezen, nam omogočata spremembo odnosa do okolja v zmerne, v katerem se pri posegih v okolje zavedamo naše povezanosti z drugimi deli okolja. Ljubezen nam omogoča tudi spremembo odnosa do soljudi tako, da uresničujemo pravičnejšo razdelitev materialnih dobrin med ljudi in s tem zmanjšanje obstoječih razlik med bogatimi revnimi ter odpravo revščine.

S tem ko »doseganje sreče« opredelimo kot kriterij (pravičnega) prava (gre za novo – holistično pravno filozofijo), ga hkrati opredelimo kot **temeljno pravno vrednoto**.

»Doseganje sreče« pa je tudi vrednota, ki je v **skupnem, javnem interesu človeške skupnosti**.

Kolektivnost, skupnost (socialnost) »doseganja sreče« kot pravne vrednote je podlaga za oblikovanje nove – holistične socialne teorije (politične filozofije).

Opredelitev »doseganja sreče« kot *temeljne* in *skupne* pravne vrednote torej pomeni opredelitev »doseganja sreče« kot temeljnega *javnega interesa*.

Opredelitev »doseganja sreče« kot *temeljne* in *skupne* pravne vrednote postavlja državo v vlogo organizacije, ki naj skrbi za »zagotovitev sreče«.

3.2. VLOGA DRŽAVE IN PRAVA PRI URESNIČITVI TRAJNOSTNEGA RAZVOJA

Pri uresnitvi trajnostnega razvoja moramo glede vloge države in prava izhajati iz omenjenih izhodišč.

Da bi lahko omogočili trajnostni razvoj, potrebujemo sodobno, »trajnostno državo« in »trajnostno pravo«. Do zdaj smo dosegli že precej – vse to, kar smo že dosegli, moramo nadgraditi z novimi spoznanji in vrednotami ter oblikovati

¹⁵³ Primerjaj A. Ross, nav. delo, str. 78.

pravila ravnanja in naloge države, ki bodo posameznike in podjetja usmerjali k zmernosti pri poseganju v okolje in pravičnejši razdelitvi materialnih dobrin – ter seveda duhovni rasti kot osnovi (*conditio sine qua non*).

»Nadgradnja« se seveda mora nanašati na celoten pravni sistem in na vse naloge države, vendar pa je nekaj področij ključnih. Zagotoviti moramo predvsem:

usmerjeno oziroma ciljno upravljanje države (ang. *goal-oriented, sustainable governing*), pri čemer mora biti njen temeljni cilj »zagotavljanje sreče« – poglavitno pri tem **je načrtovanje trajnostnega razvoja** (ang. *sustainable planning*),

spodbujanje zelenega gospodarstva – poglavitna pri tem sta trajnostno prostorsko načrtovanje (ang. *sustainable land-use planning*) in sorazmerno omejevanje posegov v okolje s ciljem ohranitve okolja,

trajnostno izobraževanje – katerega bistvo je, da morajo biti pomemben del izobraževanja mladih znanja, povezana s trajnostnim razvojem, še posebej pa znanja, metode in tehnike, povezane z duhovno (osebno) rastjo (spoznavanje sebe, ljubezen do sebe in do drugih),

trajnostno usposabljanje – katerega bistvo je, da mora (permanentno) izobraževanje in usposabljanje o trajnostnem razvoju, še posebej pa o duhovni (osebni) rasti, postati obveznost zaposlenih v podjetjih in v javnem sektorju,

trajnostno zdravstvo – katerega bistvo je preoblikovanje obstoječega zdravstvenega sistema tako, da bo vključeval tudi pomoč pri duhovni (osebni) rasti.

3.2.1. Aktivna vloga države

Ugotovili smo že, da danes v svetu prevladuje spoznanje, da je za uveljavitev trajnostnega razvoja nujna **aktivna vloga države in lokalnih samoupravnih skupnosti**.

Aktivna vloga države in lokalne samouprave pomeni, da morata država in lokalna samoupravna skupnost (ta za svoje območje) pripraviti jasen, uresničljiv in zelo konkreten načrt trajnostnega gospodarskega razvoja. Glede na predlagane dopolnitve trajnostnega modela bi moral takšen načrt zajemati zlasti vse tisto, kar je potrebno za spodbujanje duhovnega razvoja oziroma duhovne (osebne) rasti. To bi morala biti tudi, poleg zelenih gospodarskih dejavnosti, ena od prioritet države.

Glavno sredstvo za uresničitev takšnega načrta pa bi morala biti **pravna regulacija ter zagotavljanje različnih javnih storitev**, povezanih predvsem z **duhovno rastjo (izobraževanje, usposabljanje, zdravstvo)**.

Ob tem naj ponovno poudarim danes vse bolj prevladujoče prepričanje, da za uveljavitev spremenjene, torej aktivne vloge države pri uveljavljanju trajnostnega razvoja potrebujemo ozaveščeno in aktivno javnost – le z njenim pritiskom na oblast bo mogoče uveljaviti trajnostni razvoj.¹⁵⁴

V Sloveniji takšna vloga države pri uresničitvi trajnostnega razvoja izhaja iz Ustave.

Čeprav v Ustavi ni eksplicitne določbe, menim, da nekatere določbe Ustave dajejo dovolj trdno podlago za takšno razlago Ustave. Tu mislim zlasti na določbo drugega odstavka 72. člena Ustave, ki določa, da država zagotavlja zdravo življenjsko okolje in v ta namen določa pogoje za opravljanje gospodarskih in negospodarskih dejavnosti. Ob tem pa Ustava hkrati »uzakonja« gospodarsko rast kot pravno vrednoto (posredno to, po mojem mnenju, izhaja iz 74. člena Ustave, ki v Sloveniji zagotavlja svobodo gospodarske pobude).¹⁵⁵

V povezavi z jasno usmeritvijo EU, katere člani smo, v trajnostni razvoj menim, da imamo dovolj trdno podlago za ugotovitev, da nam takšno usmeritev »zapoveduje« že sama Ustava.

Obogatitev modela trajnostnega razvoja, ki jo predlagam, je »v zraku«, nimamo pa še dokumenta OZN ali EU, ki bi nas k temu eksplicitno zavezoval.

Menim, da imamo v Sloveniji izjemno priložnost pridružiti se nekaterim državam, ki svoje prebivalstvo že usmerjajo na podlagi predlaganega celovitega (holističnega) modela trajnostnega razvoja.¹⁵⁶

Bodimo ena prvih držav, ki bo uresničila omenjeno resolucijo OZN o sreči kot temeljnemu cilju trajnostnega razvoja.

V Sloveniji imamo zelo dobre, pravzaprav kar izjemne (v primerjavi z drugimi državami, članicami EU, pa tudi gledano globalno) možnosti za trajnostni razvoj.¹⁵⁷ Imamo relativno neokrnjeno in pestro okolje, hkrati pa tudi velik človeški potencial – visoko stopnjo visoko izobraženih ljudi in precej uspešnih posameznikov ter podjetij z različnih področij, ki so pomembna za razvoj uspešnega zelenega gospodarstva.

Zato menim, da imamo vse možnosti doseči preobrat in uresničiti trajnostni razvoj v praksi.

Predlagam, da se povežemo in združimo moči ter preoblikujemo Slovenijo v »trajnostno državo«, naše pravo pa v »trajnostno pravo«. Prilago-

¹⁵⁴ N. Klein, nav. delo, str. 120–161.

¹⁵⁵ Glej podrobneje o tem v S. Pličanič, nav. delo (2014), str. 141–173.

¹⁵⁶ Zgled za to je Butan.

¹⁵⁷ Glej podrobneje v Za zeleni razvojni preboj – Plan B za Slovenijo 4.0: Prispevek za strategijo razvoja Slovenije 2014–2022; <www.planbzasslovenijo.si/upload/SRS/plan-b-zeleni-razvojni-preboj.pdf> (18. 7. 2015).

dimo svojo državo in pravo tako, da kot njun cilj opredelimo »doseganje sreče«, kot pot do nje pa tudi (poleg materialnega) duhovni razvoj.

Kot smo že ugotovili, nam ta preobrat, poleg usmeritve v duhovno, omogoča (olajšuje) tudi ogromen tehnološki napredek.

Oblikujmo jasno vizijo Slovenije kot trajnostne družbe in kot glavni prioriteti:

spodbujanje zelenega gospodarstva (predvsem z nadgradnjo sedanjega pravnega sistema na področju varstva okolja in prostorskega načrtovanja in s spodbujanjem razvoja »zelene« tehnologije – ta omogoča gospodarstvu, da je pri poseganju v okolje »učinkovitejše«),

spodbujanje duhovne (osebne) rasti in zagotavljanje pomoči vsem, ki se na poti duhovne rasti znajdejo v težavah.

»Uporabimo« svojo državo in pravo za uresničitev teh ciljev.

Prvi korak bi torej moral biti oblikovanje in sprejem **celovitega načrta trajnostnega razvoja Slovenije**. Temeljno podlago zanj najdemo prav v navedeni določbi Ustave. Če naj država zagotovi zdravo življenjsko okolje ob hkratni gospodarski rasti (z določanjem pogojev za opravljanje gospodarskih in negospodarskih dejavnosti), je logično, da mora imeti jasno vizijo (načrt), kako naj ta dva cilja uresniči. Takšen načrt bi morali sprejeti izvršilna in zakonodajna veja državne oblasti.

Načrt trajnostnega razvoja Slovenije bi moral zajemati **materialni (gospodarski) in duhovni razvoj (rast)**. Za vsakega od njiju bi moral določiti jasne cilje in prioritete in sredstva za njihovo uresničitev.

V okviru **gospodarskega razvoja** je bistvenega pomena, da se pri pripravi razvojnega načrta **enakovredno** obravnavajo na eni strani razvojni (usmerjeni v gospodarski razvoj) in na drugi strani varstveni interesi (usmerjeni v varstvo okolja).

V okviru **duhovnega razvoja** pa je ključno pripraviti jasen načrt, kako bomo v Sloveniji spodbujali duhovno (osebno) rast. Pri tem so pomembni trije sistemi. Najprej **trajnostno izobraževanje** – katerega bistvo je, da morajo pomembni del izobraževanja mladih obsegati znanja, povezana s trajnostnim razvojem, še posebej pa znanja, metode in tehnike, povezane z duhovno (osebno) rastjo (spoznavanje sebe, ljubezen do sebe in do drugih). Potem **trajnostno usposabljanje** – katerega bistvo je, da mora (permanentno) izobraževanje in usposabljanje o trajnostnem razvoju, še posebej pa o duhovni (osebni) rasti, postati obveznost zaposlenih v podjetjih in v javnem sektorju, in nazadnje **trajnostno zdravstvo** – katerega bistvo je preoblikovanje obstoječega zdravstvenega sistema tako, da bo vključeval tudi pomoč pri duhovni (osebni) rasti.

V Sloveniji je približek takega načrta Razvojna strategija Slovenije. Vendar menim, da je veliko preveč splošna in premalo usmerjena v trajnostni razvoj. Seveda pa v njej manjka celoten sklop, povezan z duhovno rastjo.

Pravna podlaga zanj je Uredba o dokumentih razvojnega načrtovanja in postopkih za pripravo predloga državnega proračuna.¹⁵⁸ Ta Razvojno strategijo določa zgolj kot enega od vladnih dokumentov.

Menim, da bi razvojni načrt Slovenije morali povzdigniti na višjo raven. V pravni sistem bi ga morali umestiti z zakonom, sprejeti pa bi ga morala (poleg Vlade) tudi Državni zbor in Državni svet. Zakon bi moral razvojni načrt Slovenije določiti kot temeljni akt razvojnega načrtovanja v državi.

Lokalne samoupravne skupnosti pa bi morale zagotoviti njegovo izvedbo na lokalni ravni. Pri tem je posebej pomembno, da trajnostni gospodarski razvoj načrtujemo in izvajamo **na regionalni ravni**. Tako zaradi takšnega pristopa EU (ki usmerja uveljavljanje trajnostnega gospodarskega razvoja preko regij, na tem modelu je zgrajen tudi način financiranja iz sredstev EU) kot tudi zato, ker je to v Sloveniji nuja zaradi prevelike razdrobljenosti slovenskih občin.

Načrt bi moral jasno določiti, katere so tiste gospodarske dejavnosti, ki jih bomo v Sloveniji spodbujali: to so tiste, s katerimi lahko dolgoročno ustvarjamo gospodarsko rast in zagotovimo zaposlitev večini prebivalcev Slovenije, hkrati pa ohranjamo okolje, čeprav tudi te dejavnosti pomenijo poseganje v okolje. To so zelene gospodarske dejavnosti (zeleno gospodarstvo).

Te dejavnosti in posege v okolje, ki so z njimi povezani, je treba v naslednjem koraku **umestiti v »prostor«**. To pomeni, da je treba določiti območja (zemljišč oziroma parcel), na katerih bo mogoča gradnja objektov, povezanih z opravljanjem teh dejavnosti. Če gre za zeleno kmetijstvo, pa bo treba določiti območja (zemljišč oziroma parcel), na katerih bo mogoče opravljati to dejavnost. Pri določitvi omenjenih zemljišč bo treba po eni strani upoštevati potencial, ki ga ponujajo za razvoj omenjenih dejavnosti (torej bo za razvoj teh dejavnosti treba predvideti tista zemljišča, ki so za razvoj teh dejavnosti najbolj optimalna), po drugi strani pa seveda paziti na varstvo okolja.

Ko gre za druge, torej »klasične« gospodarske dejavnosti (tiste, ki temeljijo na posegih v okolje), je jasno, da jih v Sloveniji ne bi smeli posebej spodbujati, jih pa moramo omogočiti, če jih je mogoče uokviriti v omejitve, ki jih zahteva varstvo okolja. Zato je treba tudi te dejavnosti in posege v okolje, ki so z njimi povezani, umestiti v »prostor«. To pomeni, da je treba določiti območja (zemljišč oziroma parcel), na katerih bo mogoča gradnja objektov, povezanih z opravljanjem teh dejavnosti.

¹⁵⁸ Ur. l. RS, št. 54/10.

Razvojni načrt bi moral predstavljati kompromis med omejitvami pri poseganju v okolje, ki so nujne zaradi njegovega varstva, in posegi v okolje, ki so potrebni zaradi gospodarske rasti.

Kompromis med nujnimi omejitvami posegov v okolje in posegi v okolje, ki so potrebni za gospodarsko rast, pa se konkretizira kot *raba zemljišč* (oziroma poseg v zemljišča),¹⁵⁹ to je kot gradnja objekta (v katerem potem podjetnik začne opravljati gospodarsko dejavnost) ali kot kmetijska dejavnost ali kot odločitev, da na nekem zemljišču ni mogoča (zaradi varstva okolja) nobena raba.

»Prostorska umestitev« gospodarskih (in drugih) dejavnosti je v bistvu pravna regulacija. Do prostorske umestitve dejavnosti namreč lahko pride le v pravno reguliranem procesu sprejemanja odločitev glede **rabe zemljišč**, ki ga danes poznamo kot **pravni sistem prostorskega načrtovanja**. Gre za pravni sistem, ki ureja proces sprejemanja odločitev glede **rabe zemljišč**. V tem procesu se soočijo razvojni interesi (ti se nanašajo na poseganje v/na zemljišča – bodisi **za gradnjo objektov** bodisi za **opravljanje kmetijske dejavnosti**) in varstveni interesi (ti pa se nanašajo na varstvo zemljišč, to je na omejevanje posegov v/na zemljišča, ko je to potrebno zaradi varstva okolja – npr. varstva podzemnih voda, ki se nahajajo pod zemljišči, varstvo zraka – če bi se v zgrajenem objektu opravljala npr. dejavnost proizvodnje električne energije v termoelektrarni, itd.).

Za uveljavitev trajnostnega razvoja v Sloveniji je pravna regulacija zelo pomembna. Ni pa vsemogoča – pravo ne more rešiti vseh problemov in tudi ne more (samo po sebi) zagotoviti uveljavitve trajnostnega razvoja v Sloveniji.

Prav tako velja, da država z zagotavljanjem različnih storitev, povezanih z duhovno rastjo, teh ne more zagotoviti. **Prizadevanje** za duhovno (osebno) rast je stvar posameznika.

Glede na dosedanje »odsotnost« duhovnega v naših življenjih pa je seveda **državno zagotavljanje** znanj, povezanih z duhovno (osebno) rastjo (spoznavanje sebe, ljubezen do sebe in do drugih), in zagotavljanje pomoči pri duhovni (osebni) rasti **izjemnega pomena**.

3.2.2. Zeleno gospodarstvo

Da bi spodbudili zeleno gospodarstvo, moramo temu cilju prilagoditi veljavno pravo. To se nanaša zlasti na pravni sistem prostorskega načrtovanja (v njegovem okviru na pravno ureditev usklajevanja varstvenih in razvojnih inte-

¹⁵⁹ V bistvu se praktično vsi (večji) posegi v okolje izvajajo v objektih (z izjemo kmetijstva) – ni torej posega v okolje, ne da bi imeli gradnjo objekta kot vrsto rabe zemljišča (seveda je tudi gradnja objekta na zemljišču vrsta posega v okolje). Vsa večja onesnaževanja okolja in vse večje rabe okolja potekajo iz objektov. Gospodarska dejavnost, s katero lahko tudi zelo onesnažujemo okolje, pa zanjo niso potrebni objekti, je kmetijstvo.

resov) in varstva okolja (tu gre za vprašanje, ali so omejitve posegov v okolje, ki so bistvo varstva okolja, sorazmerne s cilji omejevanja posegov v okolje – to je varstvom okolja).¹⁶⁰

3.2.2.1. Trajnostno prostorsko načrtovanje

Pravo mora prostorsko načrtovanje urediti tako, da bodo v postopku priprave prostorskih načrtov **enakovredno** obravnavani **razvojni in varstveni** interesi.

Problem je v tem, da imajo pri prostorskem načrtovanju zaradi dolgoletne zapostavljenosti (oziroma odsotnosti) okoljevarstveni interesi večjo »težo« od razvojnih interesov.

Zaradi dolgoletne zapostavljenosti oziroma odsotnosti okoljevarstvenih interesov pri prostorskem načrtovanju se je pravo pozneje razvijalo v smeri »kompenzacije« tega neravnovesja.

Tako je nastal pravni institut **celovite presoje vplivov na okolje**.¹⁶¹ V slovenskem pravu ga ureja Zakon o varstvu okolja (ZVO-1)¹⁶² v 40. do 48. členu, posebej za občinske prostorske načrte pa je urejen v 47.a do 52.a členu Zakona o prostorskem načrtovanju (ZPNačrt).¹⁶³ Obstoječa ureditev pomeni prenos Direktive 2001/42/ES Evropskega parlamenta in Sveta z dne 27. junija 2001 o presoji vplivov nekaterih načrtov in programov na okolje¹⁶⁴ v slovensko pravo.

Celovita presoja vplivov na okolje (CPVO), skupaj s presojo vplivov na okolje (PVO), državnim organom omogoča, da preprečijo tiste posege v okolje, zaradi katerih bi (lahko) prišlo do čezmerne obremenitve okolja.

Ta institut je torej namenjen **(okoljevarstvenemu) nadzoru nad načrtovanjem posegov v okolje**. Pri tem je ključno prav prostorsko načrtovanje – ker je za večino posegov v okolje treba prej zgraditi objekt, poleg tega je kmetijstvo kot druga mogoča oblika rabe »prostora«, torej zemljišča, tudi velik onesnaževalec okolja.

Takšna ureditev nadzora nad prostorskimi načrti je v bistvu namenjena uveljavljanju do zdaj zapostavljenih okoljevarstvenih interesov.

¹⁶⁰ Jasno je, da je treba »ozeleniti« celoten pravni sistem – »greening of rule of law«; z vidika spodbujanja razvoja »zelenih« tehnologij – ki spadajo med ključne mehanizme za zeleno gospodarstvo – je npr. posebej pomemben še davčni sistem.

¹⁶¹ V primerjalnem pravu je to »strategic environmental impact assesment« (SEA) – dejansko gre za strateško presjo, ker se presoja splošni akt, s katerim se načrtuje poseg v okolje, zato uporaba termina »celovita« ni najbolj ustrezna. Seveda gre tudi za »celovito« presjo, ker se presoja vpliv nekega plana na celotno okolje, vendar pa je »celovita« v tem smislu tudi presoja vplivov na okolje za konkreten poseg.

¹⁶² Ur. l. RS, št. 41/04, 17/06, 20/06, 28/06, 49/06, 66/06, 33/07, 57/08, 70/08, 108/09, 48/12, 57/12, 57/12, 92/13, 38/14 in 37/15.

¹⁶³ Ur. l. RS, št. 33/07, 70/08, 108/09, 80/10, 43/11, 57/12, 109/12, 35/13, 76/14 in 14/15.

¹⁶⁴ UL L št. 197 z dne 21. julija 2001, str. 30.

Logično bi bilo (in tudi bolj racionalno – hitreje), da bi se ta presoja opravila že v procesu prostorskega načrtovanja – da bi torej bil ta postopek urejen tako, da bi omogočil enakovredno soočanje razvojnih in varstvenih interesov.

Obstoječa dvojnost *v praksi povzroča več težav*.¹⁶⁵

Ta dvojnost precej podaljša postopek prostorskega načrtovanja, kar pomeni veliko oviro investicijam v slovensko gospodarstvo, tudi tistim, ki so usmerjene v zeleno gospodarstvo. Pogosto so (tuji in domači) investitorji prav zaradi ovir v pravnem sistemu obupali in poiskali možnost za uresničitev svojih poslovnih ambicij zunaj Slovenije. Na to nas opozarja tudi Evropska komisija.

Menim, da bi bilo treba »okoljevarstveni nadzor« oziroma uveljavljanje okoljevarstvenih interesov **bolj organsko integrirati v postopke (občinskega) prostorskega načrtovanja**.

Dosedanji le v poseganje v okolje usmerjen sistem prostorskega načrtovanja je treba preoblikovati v sistem, ki bo omogočal enakovredno usklajevanje varstvenih in razvojnih interesov – govorimo torej lahko o **trajnostnem prostorskem načrtovanju**. Takšna je tudi usmeritev v drugih zahodnih državah, tudi »zibelki« prostorskega načrtovanja, Združenem kraljestvu.¹⁶⁶

Postopek občinskega prostorskega načrtovanja bi bilo treba urediti z drugačnim izhodiščem – že v prvem koraku, torej na samem začetku procesa prostorskega načrtovanja, bi bilo treba tega začeti z enakovredno obravnavo razvojnih in varstvenih interesov. Prostorsko načrtovanje bi torej moralo biti sistem, namenjen enakovrednemu usklajevanju razvojnih in varstvenih interesov. Postopek celovite presoje vplivov na okolje bi morali integrirati v postopek prostorskega načrtovanja tako, da bi imeli *en sam postopek*, v katerem bi se enakovredno usklajevali razvojni in varstveni interesi.¹⁶⁷

Prevelika »težje« okoljevarstvenih interesov je vgrajena v še en pomemben pravni institut v okviru prostorskega načrtovanja, to so **smernice**. Gre za enega ključnih (okolje)varstvenih »inputov« v postopku občinskega prostorskega načrtovanja.

ZPNačrt namreč določa (v 47. členu), da mora občina pripraviti osnutek občinskega prostorskega načrta (tudi)¹⁶⁸ na podlagi (splošnih in posebnih)

¹⁶⁵ Ne le v Sloveniji, tudi v nekaterih drugih državah članicah EU. Podrobneje v M. Onida, nav. delo.

¹⁶⁶ Glej podrobneje v Planning law changes: the crux is defining »sustainable development«; <www.theguardian.com/environment/damian-carrington-blog/2011/jul/26/planning-policy-development-green-belt> (18. 7. 2015).

¹⁶⁷ Podrobneje o preoblikovanju prostorskega načrtovanja v »trajnostno prostorsko načrtovanje« v slovenskem pravu glej v S. Pličanič, nav. delo (2014), str. 141–173.

¹⁶⁸ Upoštrevati mora še usmeritve iz državnega strateškega prostorskega načrta, občinskega strateškega prostorskega načrta, če je bil sprejet kot samostojen akt, razvojnega programa, če je bil izdelan za območje, ki ga obravnava prostorski akt, lastne razvojne potrebe in izražene razvojne potrebe nosilcev urejanja prostora ter izražene razvojne potrebe drugih oseb.

smernic, ki jih pripravijo državni nosilci urejanja prostora. To so ministrstva in drugi državni organi ali organizacije, ki so pristojni za varstvo okolja oziroma za uveljavljanje varstvenih interesov. Gre zlasti za ministrstvo, pristojno za okolje (ki je poleg varstva okolja na splošno pristojno tudi za varstvo voda in nara-ve), ministrstvo, pristojno za varstvo gozdov in prostoživečih živali, ministrstvo, pristojno za varstvo mineralnih surovin, ministrstvo, pristojno za zdravje, idr. Smernice so povzetek pravnih režimov varstva okolja, ki jih določajo različni predpisi. Ti **vnaprej** določajo **omejitve za posege v okolje**.

Gre torej za »**uzakonjene**« okoljevarstvene interese. To pa pomeni, da o njihovi vsebini v postopku prostorskega načrtovanja ne more biti razprave in usklajevanja. V proces prostorskega načrtovanja vstopajo kot »nadrejeni« razvojnimi interesom.

Opraviiti imamo torej s prav obratno situacijo kot smo jo imeli ob nastanku pravnih sistemov prostorskega načrtovanja, ko okoljevarstveni interesi niso imeli nobene »teže«.

V veljavnem pravu je teža (okolje)varstvenih celo »dvakrat težja« od razvojnih interesov. Prvič z institutom smernic, ki v postopek prostorskega načrtovanja vstopajo kot »uzakonjeni« okoljevarstveni interesi in so zato »nadrejeni« razvojnim interesom. Drugič pa zaradi postopka celovite presoje vplivov na okolje (katerega namen je uveljavitev varstvenih interesov), ki je v razmerju do razvojnih interesov prav tako »nadrejen«, saj imajo ti za svojo uveljavitev na razpolago »samo« postopek prostorskega načrtovanja.

Takšno ureditev sicer lahko razumemo,¹⁶⁹ vendar pa pomeni **veliko oviro** uveljavitvi trajnostnega razvoja.

Če si namreč želimo gospodarske rasti, in to »zelene«, ker je le ta lahko dolgoročna, je jasno, da mora pravo sistem prostorskega načrtovanja urediti tako, da bo **spodbujal** trajnostno (zeleno) gospodarsko rast. To pa je mogoče le, če so omejitve za posege v okolje, ki izhajajo iz smernic, **sorazmerne** s cilji, zaradi katerih so bile predpisane oziroma določene – to pa je varstvo okolja.

Ugotovili smo že, da je bila pravzaprav večina dosedanje energije, povezane z uveljavitvijo trajnostnega razvoja, povezana z omejevanjem posegov v okolje, torej s pravom varstva okolja. Zdaj je čas, da svojo energijo namenimo tudi drugim vidikom trajnostnega razvoja, to je spodbujanju zelenega gospodarstva in zlasti spodbujanju duhovne rasti.

¹⁶⁹ Dolgo je bilo vse podrejeno čim večji gospodarski rasti, čemur je ves čas »služilo« tudi prostorsko pravo.

3.2.2.2. Večja sorazmernost pri določanju omejitev posegov v okolje

V slovenski okoljski zakonodaji, na podlagi katere se določijo omenjene smernice, so te **omejitve pogosto nesorazmerne** s cilji, zaradi katerih so predpisane.¹⁷⁰

Menim sicer, da se neravnovesju med varstvenimi in razvojnimi interesi ni mogoče popolnoma izogniti. V okolju (tudi v Sloveniji) so pač zelo globoke stopinje, ki smo jih pustili v vseh desetletjih, pravzaprav že stoletjih, neobzdravljivega poseganja v okolje, ali povedano drugače, stanje okolja je takšno (slabo), da bo treba za vzpostavitev ravnovesja najbrž kar nekaj časa do neke mere favorizirati varstvene interese.¹⁷¹

Zato je prav, da se ta varstveni minimum »uzakoni«. Vendar le, če je obseg omejitev (za posege v okolje) zaradi varstva okolja sorazmeren s ciljem, zaradi katerega so predpisane.¹⁷²

Kot sem že pokazal, je zeleno gospodarstvo ključnega pomena za uresničitev trajnostnega razvoja. Poleg tega, da nam (ob hkratni duhovni rasti) omogoča ohraniti okolje in *hkrati* proizvajati materialne dobrine, je tudi glavno »orodje« za **odpravo revščine**.¹⁷³

Preusmeritev v zeleno gospodarstvo sama po sebi pripelje tudi do vrste drugih ukrepov in aktivnosti, ki so namenjeni zmanjšanju razlik med bogatimi in revnimi.¹⁷⁴

3.2.3. Trajnostno izobraževanje in usposabljanje ter trajnostno zdravstvo

Da bi spodbudili duhovno (osebno) rast, moramo temu cilju prilagoditi pravni sistem izobraževanja mladih in permanentnega izobraževanja odraslih ter pravni sistem zdravstva.

3.2.3.1. Trajnostno izobraževanje in usposabljanje

Pomemben del izobraževanja mladih morajo biti znanja, povezana s trajnostnim razvojem, še posebej pa znanja, metode in tehnike, povezane z duhovno

¹⁷⁰ Glej podrobneje S. Pličanič, nav. delo, str. 164.

¹⁷¹ To stanje dobro ponazarja problem podnebnih sprememb. Večina znanstvenikov se strinja, da še lahko preprečimo katastrofo, ki se ji približujemo zaradi poviševanja temperature. Vendar le, če bomo zelo restriktivni, ko gre za tiste posege v okolje, ki so povzročili segrevanje (torej posege, pri katerih prihaja do izpusta toplogrednih plinov, še posebej CO₂). Glej o tem podrobneje N. Klein, nav. delo (2014).

¹⁷² Torej v predpisih, ki urejajo varstvene interese oziroma omejitve, povezane z varstvom okolja (Zakon o varstvu okolja, Zakon o vodah, Zakon o ohranjanju narave idr.).

¹⁷³ Glej podrobneje v P. N. King, nav. delo.

¹⁷⁴ Glej podrobneje J. Makeover, nav. delo, str. 148.

(osebno) rastjo (spoznavanje sebe, ljubezen do sebe in do drugih). Prav tako je treba za zaposlene vpeljati obveznost permanentnega izobraževanja in usposabljanja o trajnostnem razvoju, še posebej pa o duhovni (osebni) rasti.¹⁷⁵

Ko gre za izobraževanje in usposabljanje, je, glede na njegovo dolgo »odsotnost« v naši civilizaciji, naša glavna naloga v proces izobraževanja in usposabljanja vrniti duhovno. To mora postati del teh procesov, kot nekaj vsakdanjega in naravnega.¹⁷⁶

Danes v razvitih družbah, v zahodni civilizaciji, tudi v Sloveniji, **vstopamo v odraslo življenje (skoraj) brez znanj o sebi.**

To je o sebi kot fizičnem telesu, svoji psihi in svoji »duši« (sebi kot energetskemu bitju).

Izobraževalni sistem teh znanj na daje (razen nekaj malega o fizičnem telesu, še manj o delovanju psihe, nič pa o nas kot energetskih bitjih). Starši prav tako teh znanj nimajo (ker jih sami niso dobili) in jih tako tudi oni ne posredujejo svojim otrokom.

Brez teh znanj se človek, ko vstopa v različna razmerja, v okolje, ki ga obdaja, ne znajde, je ne-srečen, se zapleta v težave v svojem poklicu, v partnerskih odnosih in v odnosih s svojimi otroki.

Gre za problem, ki je globalen. Za Slovenijo pa je značilno, da je zaradi zgodovinskih (in kulturnih) razlogov še posebej velik. Pri naših ljudeh sta namreč zaradi omenjenih razlogov še posebej izrazita **negativna energija in negativen pristop** (nevoščljivost, »ne da se« itd.), kar vse izvira iz pomanjkanja samozavedanja. To je po mojem mnenju glavni razlog za stanje, kakršno je v naši državi.

Ker si vsi želimo izboljšanja, je treba najprej poznati razloge za takšno negativno stanje. Moje izhodišče je, da je glavni razlog za takšno stanje v odsotnosti omenjenih znanj o sebi. Šele ko človek ima takšna znanja (in izkušnje), lahko spremeni pogled nase in na svet, ki ga obkroža. To je predpogoj za izboljšanje.

V okvir znanj o sebi spadajo vsa znanja, informacije o tem, **kako »delujemo«**, pri čemer je še posebej pomembno zavedanje, da nosimo s seboj različne blokade (predvsem strahove). Prepoznava teh blokad, njihovo ozaveščanje in končno njihova odprava so temelj za posameznikovo srečo in s tem tudi temelj za posameznikovo srečo v odnosih, v katere vstopa.

Ljudje delujemo tako, da za prepoznavo in ozaveščanje sebe (kako delujemo) potrebujemo **izkušnje**. Ključne so seveda lastne izkušnje, pomembne pa

¹⁷⁵ Takšno stališče zastopa vse več ljudi in organizacij – glej npr. dokument Unesca: Education for Sustainable Development: Linking Learning and Happiness, 2007, Bangkok; <www.unesdoc.unesco.org/images/0015/001559/155943eb.pdf> (18. 7. 2015).

¹⁷⁶ Glej podrobneje v C. O'Brien, nav. delo.

so tudi izkušnje drugih ljudi. Zato je treba v okviru izobraževanja in usposabljanja ljudem omogočiti tudi spoznavanje izkušenj drugih in še posebej pridobivanje lastnih izkušenj.

V okviru medicine in psihologije je zahodna znanost v nekaj stoletjih veliko odkrila o tem, kako delujemo.

Vendar se ta znanja nanašajo le na naše fizično telo, in na našo psiho.

Ko gre za znanja o sebi kot energetskem bitju (duši), pa moramo črpati iz bogate zakladnice znanj t. i. alternativnih znanosti, čeprav je v zadnjem času tudi v zahodni znanosti vse več znanja o tem.¹⁷⁷

Ljudem je treba ponuditi **vsa** znanja o tem, kdo smo in kako delujemo. Prav tako pomembno je, da je treba ta znanja ljudem posredovati na **razumljiv način**. Še posebej, ker se s temi znanji v okviru izobraževanja do zdaj skoraj nismo srečali.

Izobraževalni sistem in sistem usposabljanja zaposlenih morata torej mladim ljudem v okviru predšolskega, osnovnošolskega, srednješolskega in visokošolskega izobraževanja ter zaposlenim omogočiti, da se naučijo spoznati, **kdo so**: da se naučijo **imeti radi** in naučijo **uresničiti to, kar so, ter imeti radi druge** (ljudi in druga živa bitja).

Šolajočim se in zaposlenim je torej treba dati znanja in izkušnje o tem:

kako se spoznati (kdo sem jaz),

kako odpraviti blokade in strahove (ki mi preprečujejo spoznati se in se uresničiti),

kako sebe sprejeti in se uresničiti (kakšno je moje poslanstvo – moja poklicna oziroma karierna pot).

Samo-uresničenje zajema tudi **odnose**, v katere vstopamo v zasebnem in »poklicnem« življenju. Gre za odnose do staršev, do partnerja, do otrok, do bratov in sester, odnose v poklicnem življenju, odnose s prijatelji in pri mladih tudi za odnose z učitelji in sošolci.

V omenjenih odnosih smo lahko srečni in izpolnjeni le, če vemo, kdo smo; če vemo za svoje blokade oziroma strahove in jih odpravljamo in če vemo, kako »delujemo« v odnosih.

Spoznavanje sebe in odprava blokad oziroma strahov in življenje skladno s seboj (udejanjanje sebe) so neposredno povezani s **spoštljivim in ljubečim odnosom do sebe** – to je temeljni pogoj za napredek pri osebni rasti.

¹⁷⁷ Kot sem že omenil, celovit pogled na človeka, ki vključuje tudi našo duhovno dimenzijo, vse bolj prodira v etabliirano psihologijo, psihoanalizo in psihoterapijo. Vendar smo še daleč od integracije spoznanj psiholoških in medicinskih znanosti z ogromno zakladnico znanj, ki izvirajo iz ne-znanstvenih tradicij (Vzhoda, naravnih ljudstev itd.). Glej podrobneje o tem R. Ulluwishewa, nav. delo.

Spoštljiv in ljubeč odnos do sebe pa zajema sebe kot telo in um ter sebe kot »dušo« (kot energetska bitje).

Na ravni vsakdanjega življenja skrb za sebe v vseh treh omenjenih dimenzijah pomeni:

- zdravo prehrano in pijačo,
- redno telesno gibanje,
- zdravo bivanje,
- neposreden in reden stik z naravo (njeno duhovno doživljanje),
- redno (vsakodnevno) negovanje stika s svojim najglobljim jazom (s samim sabo kot »dušo«): z meditacijo, jogo in drugimi »tehniki«.

Temeljni cilj trajnostnega izobraževanja je torej šolajočim se in zaposlenim ponuditi znanja (metode, tehnike), ki jim bodo omogočila **spoznati sebe, vzpostaviti odnos s seboj, se zavedati sebe**.

Zavedati se sebe, poznati se je predpogoj za srečno življenje. Je predpogoj za srečo v zasebnem in poklicnem življenju.

Bistveno pa je, da je spoznavanje sebe smisel našega življenja.

Preko spoznavanja sebe namreč gradimo **ljubezen** do sebe. In s tem tudi ljubezen do drugih. **Biti v energiji ljubezni je temeljni smisel človekovega življenja.**

Znanja, povezana z duhovno rastjo, moramo v Sloveniji vključiti v procese izobraževanja tako, da dopolnimo programe predšolske vzgoje ter osnovnošolskega, srednješolskega, višješolskega in visokošolskega izobraževanja tako, da bodo zajemali vse prej opisane vsebine.

Ob tem naj poudarim, da temelji za takšno preoblikovanje obstajajo že v veljavnem izobraževalnem pravu. Tako npr. 2. člen Zakona o osnovni šoli (ZOsn)¹⁷⁸ določa, da je cilj osnovnošolskega izobraževanja, med drugim, tudi spodbujanje duhovnega razvoja posameznika, omogočanje osebnostnega razvoja učenca, vključno z razvojem njegove pozitivne samopodobe, vzgajanje in izobraževanje za trajnostni razvoj, kar vključuje globlje poznavanje in odgovoren odnos do sebe, svojega zdravja, do drugih ljudi, svoje in drugih kultur, naravnega in družbenega okolja in prihodnjih generacij.

¹⁷⁸ Ur. l. RS, št. 12/96, 33/97, 59/01, 71/04, 53/05, 60/06, 63/06 – popr., 102/07, 107/10, 87/11, 40/12 – ZUJF, 63/13.

Pri preoblikovanju programov, učnih načrtov oziroma predmetnikov v predpisih, ki urejajo predšolsko vzgojo¹⁷⁹ ter osnovnošolsko,¹⁸⁰ srednješolsko,¹⁸¹ višješolsko¹⁸² in visokošolsko¹⁸³ izobraževanje, se je treba zavedati pomena, ki ga imajo ta znanja za »doseganje sreče« in za uresničitev trajnostnega razvoja. To pomeni, da bo treba, ob enaki obremenitvi šolajočih se, zmanjšati obseg drugih, za šolajoče se mlade ljudi manj pomembnih znanj.

Kot sem že omenil, ni dovolj znanja o duhovnem razvoju in na splošno o trajnostnem razvoju vključiti v programe predšolske vzgoje ter osnovnošolskega, srednješolskega, višješolskega in visokošolskega izobraževanja.

Za sedanje generacije zaposlenih, pa tudi na splošno, je, zaradi dolgotrajne »odsotnosti« in tudi sicer zaradi pomena, ki ga imajo ta znanja za človeka in za družbo, treba ta znanja ponuditi tudi **zaposlenim**.

Še več, menim, da bi morali permanentno izobraževanje in usposabljanje o trajnostnem razvoju in v tem okviru zlasti o duhovni (osebni) rasti predpisati kot obveznost delodajalca in vseh zaposlenih. Konkretno to pomeni, da bi bilo treba 172. člen Zakona o delovnih razmerjih (ZDR-1)¹⁸⁴ in 101. do 105. člen Zakona o javnih uslužbencih (ZJU)¹⁸⁵ dopolniti tako, da bi uvedli obveznost izobraževanja in usposabljanja o trajnostnem razvoju in v tem okviru še posebej o duhovni (osebni) rasti kot obveznost delodajalca in zaposlenega. Financiranje takšnega izobraževanja bi morala biti obveznost delodajalca.

Ogromen tehnološki napredek, zlasti na področju informacijske tehnologije (socialna omrežja, internetne strani, aplikacije), ponuja veliko možnosti za učinkovito in celovito izobraževanje ter usposabljanje šolajočih se in zaposlenih.

3.2.3.2. *Trajnostno zdravstvo*

Sreča kot glavni cilj vsakega človeka je mogoča le, če smo v ravnovesju. Materialno in duhovno. Sreča je v bistvu tesno povezana z zdravjem. Lahko bi

¹⁷⁹ Zakon o vrtcih (Ur. l. RS, št. 12/96, 44/00, 78/03, 72/05, 25/08, 98/09 – ZIUZGK, 36/10, 94/10 – ZIU, 62/10 – ZUPJS, 40/11 – ZUPJS-A, 40/12 – ZUJF, 14/15 – ZUUJFO).

¹⁸⁰ Zakon o osnovni šoli (Ur. l. RS, št. 12/96, 33/97, 59/01, 71/04, 53/05, 60/06, 63/06 – popr., 102/07, 107/10, 87/11, 40/12 – ZUJF, 63/13).

¹⁸¹ Zakon o poklicnem in strokovnem izobraževanju (Ur. l. RS, št. 79/06) in Zakon o gimnazijah (Ur. l. RS, št. 12/96, 59/01, 115/06).

¹⁸² Zakon o višjem strokovnem izobraževanju (Ur. l. RS, št. 86/04, 100/13).

¹⁸³ Zakon o visokem šolstvu (Ur. l. RS, št. 67/93, 13/94, 39/95 – odl. US, 18/98 – odl. US, 35/98 – odl. US, 99/99, 64/01, 100/03, 63/04, 94/06, 15/08 – odl. US, 64/08, 59/07 – ZŠtip, 86/09, 34/11 – ZUPJS, 78/11, 62/10 – Odl. US, 40/11 – ZUPJS-A, 40/12 – ZUJF, 57/12 – ZPCP-2D, 109/12, 85/14).

¹⁸⁴ Ur. l. RS, št. 42/02, 79/06 – ZZZPB-F, 46/07 – odl. US, 103/07, 45/08 – ZArbit, 83/09 – odl. US, 40/12 – ZUJF, 21/13 – ZDR-1.

¹⁸⁵ Ur. l. RS, št. 56/02, 110/02 – ZDT-B, 2/04 – ZDSS-1, 23/05, 62/05 – odl. US, 75/05 – odl. US, 113/05, 21/06 – odl. US, 23/06 – skl. US, 62/06 – skl. US, 68/06 – ZSPJS-F, 131/06 – odl. US, 11/07 – skl. US, 33/07, 69/08 – ZTFI-A, 69/08 – ZZavar-E, 65/08, 40/12 – ZUJF.

rekli, da **smo srečni, ko smo zdravi kot celota** – to je fizično, mentalno in »kot duša«. ¹⁸⁶

Obstoječi koncept zdravja tega vidika ne vključuje. Svetovna zdravstvena organizacija »zdravje« opredeljuje kot stanje fizičnega in psihičnega (mentalnega) blagostanja (sreče), in ne le kot odsotnost fizičnih in psihičnih (mentalnih) bolezni. ¹⁸⁷

Toda biti srečen pomeni biti zdrav kot celota. Zdravje torej ni le fizično in psihično (mentalno) zdravje, temveč tudi zdravje naše »duše«. ¹⁸⁸

Biti zdrav kot »duša« pa pomeni poznati se, se sprejeti, se imeti rad ter živeti skladno s seboj (se uresničiti). Ker smo ljudje del okolja, pomeni biti zdrav kot »duša« tudi živeti v harmoniji z naravo. Biti zdrav kot »duša« je torej mogoče le, če duhovno (osebno) rastemo.

Očitno je torej, da moramo **preoblikovati opredelitev »zdravja«**. Vanj moramo vključiti še samo-zavedanje in samo-uresničenje ter življenje v harmoniji z naravo oziroma duhovno rast.

Skladno s preoblikovanjem opredelitve »zdravja« moramo preoblikovati tudi obstoječ »zdravstveni sistem« v »trajnostno zdravstvo«.

To mora biti integralno, holistično oziroma **komplementarno**. Ljudem mora zagotavljati pomoč ne le takrat, ko imajo težave s fizičnim ali psihičnim (mentalnim) zdravjem, temveč tudi, ko imajo težave z zdravjem »duše«, torej s poznavanjem sebe in ljubeznijo do sebe in do drugih ter z življenjem v harmoniji z naravo – z duhovno (osebno) rastjo torej.

Pri zagotavljanju »trajnostnega zdravstva« je, tako kot smo ugotovili za »trajnostno izobraževanje«, ključna vloga države.

Ta mora v okviru izobraževanja o duhovni (osebni) rasti šolajočim se in zaposlenim (v javnem sektorju) zagotoviti tudi znanja o tem, kako delujemo fizično (kot telesa) in psihično (mentalno) ter kako se spoznati (kdo smo) kot »duša« in kako se imeti rad ter doseči stanje ljubezni (torej kako duhovno rasti). Pa tudi, kako opravljati različne vloge, ki jih imamo v življenju (partnersko, starševsko, karierno idr.) – torej neke vrste »šolo za življenje«. V ta okvir spadajo tudi znanja o tem, kako zdravo jesti, piti in bivati.

Preoblikovanje obstoječega zdravstvenega sistema v komplementarnega oziroma trajnostnega bo najbrž precej zahtevnejše od preoblikovanja izobraževalnega sistema.

¹⁸⁶ Tudi ko gre za povezavo sreče z zdravjem, lahko ugotovimo, da se zavest o tem vse bolj širi. Glej npr. program in spletno stran Authentic Happiness: Penn University v ZDA, ki temelji na pozitivni psihologiji Martina Seligmana; <<https://www.authentichappiness.sas.upenn.edu/>> (18. 7. 2015).

¹⁸⁷ WHO – Health, objavljeno na <www.who.int/trade/glossary/story046/en/> (18. 7. 2015).

¹⁸⁸ Glej podrobneje M. Seligman, nav. delo.

Slovenski zdravstveni sistem zelo počasi sprejema metode in tehnike alternativnih znanosti.¹⁸⁹

Velik korak v tej smeri predstavlja uveljavitev Zakona o zdravilstvu (ZZdrav).¹⁹⁰

Ko gre za pomoč ljudem v zvezi z zdravjem »duše«, torej v zvezi z duhovno (osebno) rastjo, ne gre za zdravljenje telesnih in psihičnih bolezni, temveč za pomoč, svetovanje v procesu duhovne (osebne) rasti.

V okviru zdravstvenega sistema je to področje še najbližje (klinični) psihologiji, psihoanalizi in psihoterapiji.

Uveljavitev ZZdrav je del procesa integracije vseh znanj in metod o zdravljenju.

V področje zdravljenja, ki je do zdaj temeljilo izključno na spoznanjih in metodah zahodne znanosti, tako vstopajo tudi znanja in metode, ki so se razvile zunaj zahodne znanosti (v okviru indijske ajurvedske medicine, kitajske tradicionalne medicine, homeopatije, energijskega zdravljenja idr.).

Kot smo že ugotovili, tudi psihologija, psihoanaliza in psihoterapija ne dajejo odgovorov na vsa vprašanja, povezana z duhovno (osebno) rastjo – ker v glavnem temeljijo na spoznanjih zahodne znanosti.

Zato tudi na tem področju potrebujemo širitev z vsemi spoznanji o tem, kdo smo in »kako delujemo« – torej vključitev spoznanj alternativnih znanosti.

Ključno je ljudem zagotoviti pomoč v zvezi z duhovno (osebno) rastjo.

To pomoč v okviru zdravstvenega sistema delno zagotavlja psihologija. Zaradi opisanega »deficita« psihologije (podobnega kot pri doktrinarni medicini) moramo v zdravstveni sistem vključiti tudi znanja, metode in tehnike s področja alternativnih znanosti, ki se nanašajo na pomoč pri duhovni (osebni) rasti.

ZZdrav že »pokriva« tisti del znanj, metod in tehnik iz okvira alternativnih znanosti, ki se nanašajo na zdravljenje, zato bi bilo najenostavneje, da bi vanj vključili še ta sklop. Po analogiji z doktrinarno medicino in zdravstvenim sistemom gre v teh primerih za **preventivno zdravstveno dejavnost**.

Veljavni Zakon o zdravstveni dejavnosti (ZZDej)¹⁹¹ »pokriva« doktrinarno medicino in zdravstvo. Ti dve področji »vase« s sprejemom ZZdrav še nista

¹⁸⁹ Podobno je tudi v drugih razvitih državah, čeprav je marsikje proces integracije doktrinarne medicine z alternativno in oblikovanja komplementarne (integrativne) oziroma holistične medicine in zdravstva precej hitrejši. Glej več o tem na SciDevNET: Integrating modern and traditional medicine: Facts and figures; <www.scidev.net/global/indigenous/feature/integrating-modern-and-traditional-medicine-facts-and-figures.html> (18. 7. 2015).

¹⁹⁰ Ur. l. RS, št. 94/07 in 87/11.

¹⁹¹ Ur. l. RS, št. 9/92, 26/92 – popr., 13/93, 45/94 – odl. US, 37/95, 8/96, 59/99 – odl. US, 90/99 – popr., 90/99, 98/99 – ZZdrS, 31/00, 36/00 – ZPDZC, 45/01, 62/01 – skl. US, 86/02 – ZOZPEU, 135/03 – odl. US, 2/04, 80/04, 23/08, 58/08 – ZZdrS-E, 15/08 – ZPacP, 77/08 – (ZDZdr), 40/12 – ZUJF, 14/13.

spustili alternativne medicine. Sicer jo dopuščata kot dopolnitev, vendar je popolnoma jasno, da sta do nje vzvišeni.¹⁹²

Glede na globoko zakoreninjenost racionalne paradigme je to seveda pričakovano – do sprememb, ki si jih želimo, bo lahko prišlo le postopoma.

Ker je ZZdrav prvi korak k oblikovanju komplementarnega oziroma integralnega (trajnostnega) zdravstva, je najbolj logično, da ga **preoblikujemo tako, da bo »pokrival« alternativno zdravstvo (zdravilstvo) v celoti, torej tudi »preventivni« del – to je pomoč pri duhovni (osebni) rasti.**

Ker gre pri pomoči v zvezi z duhovno (osebno) rastjo za preventivno zdravstveno dejavnost, bi morali okrepitev tega njenega dela vgraditi tudi v veljavno ureditev promocije zdravja na delovnem mestu, ki jo določa Zakon o varnosti in zdravju pri delu (ZVZD-1)¹⁹³ v 32. členu.

Zakon navaja, da mora delodajalec promocijo zdravja na delovnem mestu načrtovati, zagotoviti potrebna sredstva za njeno izvedbo in tudi spremljati njeno izvajanje.

Tudi institut **promocije zdravja na delovnem mestu** je za ponovni vstop duhovnega v slovensko družbo zelo pomemben.

V okvir »zdravja« namreč spadajo tudi znanja o duhovni (osebni) rasti, zato bi moral minister, pristojen za zdravje, ki ga ZVZD-1 v drugem odstavku 32. člena pooblašča za pripravo smernic, s katerimi podrobneje uredi promocijo zdravja na delovnem mestu, z omenjenimi smernicami kot del promocije zdravja določiti tudi vsebine, povezane z duhovno (osebno) rastjo.

To obveznost delodajalca bi morali povezati v celoto s prej omenjenim predlogom o uvedbi obveznosti izobraževanja in usposabljanja o trajnostnem razvoju in v tem okviru še posebej o duhovni (osebni) rasti kot obveznosti delodajalca in zaposlenega.

4. Sklep

V razpravi sem pokazal, da je glavni razlog za naš neuspeh pri uresničitvi trajnostnega razvoja v naši preveliki in enostranski usmerjenosti v materialno.

Pokazal sem tudi, da je za tem še globlji razlog. To je naša želja »biti srečen«. Nismo se dovolj zavedali, da je pot do sreče povezana zlasti z duhovno rastjo, ne le materialno. Odtod tudi ta naša »obsedenost« z materialnim, s katerim je prežeto vse, od začetka naših življenj. Prav zaradi tega smo tudi (bili) tako agre-

¹⁹² To je razvidno npr. iz določbe drugega odstavka 2. člena, ki določa, da zdravilska dejavnost obsega ukrepe in aktivnosti, temelječe na zdravilskih sistemih in zdravilskih metodah, in se izvaja na način, ki ne škoduje zdravju.

¹⁹³ Ur. l. RS, št. 43/11.

sivni do okolja in do so-ljudi. Ker se ne zavedamo (se nismo zavedali) dovolj pomena ljubezni, do katere lahko pridemo le, če gojimo tudi duhovno plat našega bivanja.

Zato moramo v naša življenja spet vrniti duhovno plat. In za to »uporabiti« tudi državo in pravo. Seveda brez materialne plati ne moremo, zato moramo vse napore usmeriti v trajnosten način zadovoljevanja naših materialnih potreb. Takšen, s katerim bomo pri poseganju v okolje bolj zmerni kot do zdaj. Zeleno gospodarstvo, skupaj z današnjo tehnologijo, nam to omogoča. Tudi za to moramo »uporabiti« državo in pravo.

Očitno je, da smo morali priti do skrajne meje, da smo začeli spoznavati, kaj je zares pomembno in kaj je prav. Spoznati, da je smisel življenja v doseganju ljubezni. Do sebe. In potem do drugih ljudi (in drugih živih bitij – živali in rastlin).

Zato je zdaj ključno, da začnemo delovati v skladu s temi spoznanji. Da preoblikujemo načelo trajnostnega razvoja. Da kot glavno nalogo države in prava določimo zagotavljanje pogojev za uravnovešeno gospodarsko in duhovno (osebno) rast. Predvsem pa, da kot glavno nalogo države in prava opredelimo zagotavljanje pogojev za doseganje sreče.

V Sloveniji imamo vse možnosti, da dosežemo ta cilj. Povežimo se, združimo moči in preoblikujmo Slovenijo v »trajnostno družbo«. Prilagodimo svojo državo in pravo tako, da kot njun cilj opredelimo »doseganje sreče«, kot pot do nje pa tudi (poleg gospodarske) duhovno rast.

LITERATURA

Robin Attfield in Andrew Belsey: Philosophy and the Natural Environment. Cambridge University Press, Cambridge 1994.

Maja Bahor: Trajnostni razvoj v okoljski politiki Evropske unije, magistrsko delo. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2005.

Eva D. Bahovec: Kopernik, Darwin, Freud (Študije iz filozofije in zgodovine znanosti). Analecta, Ljubljana 1990.

Susan Baker, Maria Kousis, Dick Richardson in Stephen Young (ed.): The Politics of Sustainable Development. Routledge, London 1997.

Stephen Breyer: Regulation and Its Reform. Harvard University Press, Cambridge, Massachutets 1982.

Richard O. Brooks: Can and Should Law Mandate Environmentally Sensitive Life Styles, v: The American Journal of Jursiprudence, 21 (1986).

- Susan Buckingham-Hatfield in Bob Evans:** Environmental Planning and Sustainability. John Wiley & Sons, Chicester (VB) 1996.
- Bojan Bugarič:** From Plan to Market – One Way or Alternative Paths? (A Critique of Institutional Reforms in Central and Eastern Europe), doktorska disertacija. Wisconsin 1997.
- Franc Burgar in Majda Kuželički:** Kako naj vam prodamo modrino neba (govori indijanskih poglavarjev). Ljubljana 1994.
- Dante Caponera:** Principles of Water Law and Administration. A. A. Balkema, Rotterdam 1992.
- Fritjof Capra:** The Turning Point (Science, Society and the Rising Culture). Bantam Books, New York 1983.
- Fritjof Capra:** The Tao of the Physics. Shambala, Boston 1991.
- Fritjof Capra:** The Web of Life. Anchor Books, New York 1996.
- Ivan Cifrić:** Socialna ekologija (prilozi zasnivanju discipline). Globus, Zagreb 1989.
- Terence Corcoran:** Get ready for the Rio Happiness Summit, 2012; <www.business.financialpost.com/fp-comment/terence-corcoran-are-you-happier-than-this-woman> (18. 7. 2015).
- Rene Descartes:** Razprava o metodi, kako pravilno voditi razum ter v znanostih iskati resnico; Pravila (kako naravnati umske zmožnosti). Slovenska Matica, Ljubljana 1957.
- Rene Descartes:** Meditacije (o prvi filozofiji, v katerih je dokazano bivanje božje in različnost človeške duše in telesa). Slovenska Matica, Ljubljana 1988.
- John S. Dryzek:** The Politics of the Earth (Environmental Discourses). Oxford University Press, New York 1997.
- Klaus Eder:** The Social Construction of Nature (A Sociology of Ecological Enlightenment), SAGE Publications, London 1996.
- Jack D. Forbes:** Columbus and Other Cannibals (The Wetiko Disease of Exploitation, Imperialism and Terrorism). Autonomedia, New York 1992.
- Fung Yu-Lan:** Istorija kineske filozofije. Nolit, Beograd 1983.
- James Gleick:** Kaos. DZS, Ljubljana 1991.
- Roger S. Gottlieb** (ur.): The Ecological Community. Routledge, New York 1997.
- Stanislav Grof:** The Holotropic Mind. Harper San Francisco, San Francisco 1993.
- Stanislav Grof:** Healing our Deepest Wounds: The Holotropic Paradigm Shift, Stream of Experience Production. Newcastle, Washington 2012.
- Herber L. A. Hart:** Koncept prava. Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1994.

- Verner Hajzenberg:** Fizika i metafizika. Nolit, Beograd 1989.
- Stephen Hawking:** Kratka zgodovina časa. Cankarjeva založba, Ljubljana 1990.
- Georg W. F. Hegel:** Istorija filozofije. Tom II, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1983.
- Gunnar Heinsohnin Otto Steiger:** Uničenje modrih žensk. KRT, Ljubljana 1993.
- I Ching:** Book of Changes: The Ancient Chinese Guide to Wisdom and Fortunetelling. prevajalec James Legge, Gramercy Books, New York 1996.
- Karl Jaspers:** Socrates, Buddha, Confucius, Jesus (The Paradigmatic Individuals). Harcourt Brace & Company, New York 1990.
- Arthur Kaufmann:** Uvod v filozofijo prava. Cankarjeva založba, Ljubljana 1994.
- Donlad F. Kettl:** Environmental Governance, A Report on The Next Generation of Environmental Policy. Brookings Institution Press, Washington, D. C. 2002.
- Paul W. King:** Climbing Maslow Pyramid. Kilworth Beauchamp, Leceister 2011.
- Peter N. King:** Can the green economy help to eradicate poverty?, 2010, objavljeno na: <www.unosd.org/content/documents/99SDplanNet-AP_for_UNOSD%20Panel%202.pdf> (18. 7. 2015).
- Andrej Kirn** (ur.): Pasti razvoja (ekološke študije). ČZDO Komunist, Ljubljana 1985.
- N. Klein:** This Changes Everything: Capitalism vs. The Climate. Simon/Schuster, New York 2014.
- N. Klein:** The Economic System We Have Created Global Warming, 2015 objavljeno na: <www.spiegel.de/international/world/global-warming-interview-with-naomi-klein-a-1020007.html> (18. 7. 2015).
- Michale Kloepper:** Umweltrecht. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, Munchen 1989.
- Konfucij:** Pogovori. Cankarjeva založba, Ljubljana 1988.
- Igor Kononenko:** Znanost v novi dobi; <www.lkm.fri.uni-lj.si/xaigor/> (18. 7. 2015).
- Jiddu Krishnamurti:** On Fear. Harper San Francisco, San Francisco 1995.
- Ray Kurzweil:** The Singularity Is Near. Penguin Group, New York 2005.
- Howard Latin:** Ideal Versus Real Regulatory Efficiency: Implementation of Uniform Standards and "Fine-Tuning" Regulatory Reforms, v: 37 Stanford Law Review 1267 (1985).
- Niklas Luhmann:** Zamenjava paradigme v sistemski teoriji, v: Nova Revija, št. 96-99/1990, str. 761.
- Joel Makeover** (ur.): Strategies for the Green Economy. McGrawHill, New York 2009.
- John McCormick:** The Global Environmental Movement. John Wiley & Sons, Chichester (VB) 1995.

- Dennis H. Meadows:** The Limits to Growth. Universe Books, New York 1972.
- Carolyn Merchant:** The Death of Nature (Women, Ecology, and the Scientific Revolution). Harper San Francisco, San Francisco 1983.
- Lee Miller** (ur.): From the Heart (Voices of the American Indian). Vintage Books, New York 1995.
- Wes Nisker:** Crazy Wisdom. Ten Speed Press, Berkeley (Kalifornija) 1990.
- Catherine O'Brien:** Lessons in Sustainable Happiness. Thinking Rock, Nova Scotia, Canada 2013.
- Eugene P. Odum:** Ecology (A Bridge Between Science and Society). Sinauer Associates, Inc. Publishers, Sunderland Massachusetts (ZDA) 1996.
- Marco Onida** (ur.): Europe and the Environment. Europa Law Publishing, Groeningen 2004.
- Osho:** Joy – the Happiness That Comes from Within. St Martin Griffin, New York 2008.
- Osho:** Being in Love. Harmony Books, New York 2008.
- Osho:** Love, Freedom, Aloneness: The Koan of Relationships. Osho International Foundation 2011.
- Borut Ošljaj:** Antropološki temelji znanosti, v: Anthropos, št. 3-4/1993, str. 60–82.
- Robert V. Percival in Dorothy C. Alevizatos** (ur.): Law and the Environment. Temple University Press, Philadelphia 1997.
- Senko Pličanič:** Temelji ekološkega prava. Cankarjeva založba, Ljubljana 2003.
- Senko Pličanič,** v: Dušan Pichler, Tanja Pucelj Vidović, Senko Pličanič, Rajko Pirnat in Sonja Kelšin: Komentar Zakona o varstvu okolja. Inštitut za javno upravo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana 2010.
- Senko Pličanič:** Trajnostno prostorsko načrtovanje in trajnostni gospodarski razvoj Slovenije – vloga prava in države, v: Javna uprava, št. 3-4/2014.
- Clive Ponting:** A Green History of the World (The Environment and the Collapse of Great Civilizations). Penguin Books, New York 1993.
- Richard A. Posner:** The Problems of Jurisprudence. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1990.
- Adam Przeworski:** Sustainable Democracy. Cambridge University Press, Cambridge, USA 1995.
- Tariq Ramadan:** Islam, the West and the Challenges of Modernity. The Islamic Foundation, Leicester (VB) 2009.
- Richard L. Revesz** (ur.): Foundations of Environmental Law and Policy. Oxford University Press, New York 1997.
- Jelka Riha Šumič:** Pravo in razsodna moč. KRT, Ljubljana 1993.

- Jeremy Rifkin:** Entropy – a New World View. Bantam Books, New York 1980.
- Susan Rose-Ackerman:** Controlling Environmental Policy (The Limits of Public Law in Germany and the United States). Yale University Press, New Haven in London 1995.
- Susan Rose-Ackerman:** American Administrative Law Under Siege: Is Germany a Model?, v: 107 Harvard Law Review 6, 1279 (1994).
- Andrea Ross:** Sustainable Development Law in the UK: From rhetoric to reality. Earthscan, New York 2012.
- Jeffrey D. Sachs:** The Age of Sustainable Development. Columbia University Press, New York 2015.
- James Salzmann in Thomson H. Barton:** Environmental Law and Policy. Foundation Press, New York 2010.
- Stephen K. Sanderson:** Social Transformations (A General Theory of Historical Development). Blackwell Publishers Inc., Cambridge, Massachusetts 1995.
- Martin Seligman:** Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-Being. Free Press, New York 2011.
- Robert C. Solomon in Kathleen M. Higgins:** A Short History of Philosophy. Oxford University Press, New York 1996.
- David in Eileen Spring:** Ecology and Religion in History. New York, Evantson, San Francisco, str. 15–31; v zborniku Pasti razvoja (ekološke študije), Komunist, Ljubljana 1985, str. 36–48.
- Christopher Stone:** Should Trees Have Standing. Oxford University Press, New York 2010.
- Anton Stres:** Svoboda in pravičnost (Oris politične filozofije). Mohorjeva družba, Ljubljana 1996.
- Erkhart Tolle:** The Power of Now: A Guide to Spiritual Enlightenment. New World Library, Novato, USA 1999.
- Dan A. Tarlock:** Environmental Protection: The Potential Misfit Between Equity and Efficiency, v: University of Colorado Law Review, 63 (1992) 4.
- Justine Thornton in Silas Beckwith:** Environmental Law. Sweet & Maxwell, London 1997.
- Rohana Ulluwishewa:** Spirituality and Sustainable Development. Palgrave Macmillan, London 2014.
- Zoran Železnikar:** Človek je več. Zbirka Človek za tretje tisočletje, samozaložba, Ljubljana 2009.
- Jack Weatherford:** Indian Givers (How the Indians of the Americas transformed the World). Ballantine Books, New York 1988.

Max Weber: Protestantska etika in duh kapitalizma. [KUC, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1988.